№ 7 (108) X ՏԱՐԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1900

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

ՕՃՐԱԳՈՐԾԸ ԳԱՀԻ ՎՐԱՅ

Et ton nom paraîtra, dans la race future,
Aux plus cruels tyrans une cruelle injure!
RACINE.

Եղբօր մարմինը պատուանդան դարձրեց Նա։ Եւ այդ մեծ պատուանդանի վրայ կանգնած՝ 25 տարի է, հրապարակով, ամբողջ աշխարհի առաջ, Նա երկրպագում է իր միակ Աստծուն — օ ճ ի ր ի ն։ Ոճիրը Նրա Աստուածն է, Նրա Մարգարէն, Նրա Ղուրանը։

Եւ այդ Ղուրանը ասում է՝ „Եղբօր դաւողը որդուն չի խնայի"։ Ու մի օր, երբ գաղտնի սենեակից պարսպապատ այգին փոխադրուած՝ դողը մարմնի մէջ՝ արիւնացօղ ծաղիկների բուրմունքն էր շնչում, Նոր սարսուռ պատեց Նրան. — ծառերի յետեւից, ինչպէս գետնից բուսած, դուրս եկաւ մի մանուկ — ո՜հ, որքան նման էր Մուրադին — աներկիւղ, ակնապիշ, աչքերը հօր աչքերին գցած։ Հայրը որդուն էլ չճանաչեց — մանկան թաթիկը Նրան ատրճանակ թւաց, իսկ ժպիտը՝ սպառնալիք, դաւադրութեան Նոր փորձ։ Ատրճանակը որոտաց։ Ոճրագործի Նոր զոհը՝ հարազատ զաւակն էր, 10 տարեկան։ Արցունք չերեւաց արիւնով լցուած աչքերում։ Մի բան միայն հրամայեց՝ „Շո՛ւտ, հողի տակով արէք", շուտ եկաւ գնաց, որպէս զի միւս օրը գայ եւ Նոր զբօսանք կատարի որդու դիակը ծածկող անխօս հողի վրայ... Բայց տեսնուա՞ծ է միթէ, որ որդուն չխնայողը՝ կնոջը կամ ազգականներին խնայի։ Եւ սուլթանական գաղտնի զբօսավայրերում, տարիների շարքերի հետ՝ դիակների Նոր շարքեր կազմեցին...

Ոճրագործ՝ իբրեւ եղբայր, ոճրագործ՝ իբրեւ հայր, ոճրագործ՝ իբրեւ ամուսին։

Ընտանիք չէ դա, այլ ընտանեկան ս պ ա ն դ ա ն ո ց։

—

Բայց ընտանիքը նեղ էր, մարդիկը քիչ, արիւնը պակաս։ Իսկ Նրա աչքերը արիւնով լցուած, արիւն էին որոնում, անյագ, անվերջ։ Եւ ահա Ըլդըզ Քէօշքի անթիւ սենեակների մէջ, միացած ստորերկրեայ անցքերով եւ գաղտնի գաւիթներով, բայց անջատուած Բոսֆորի գեղանկար վայրերից անթափանցելի պատերով, կազմեց Նոր սպանդանոց — սպանդանոց պալատականների, փաշաների, մինիստրների, նոյնիսկ կանանց եւ ներքինիների...

Դերերն ու բախտը, պատիւն ու պատիժը փոխւում էին ինչպէս կայծակ, նոյնքան արագ, որքան ոճրագործի երկիւղն ու յոյսը, ժպիտն ու զայրոյթը, — երեկուայ ներքինին այսօր մինիստր էր, այսօրուայ մինիստրը՝ վաղը հալածական, միւս օրը դահիճ, նորից թշնամի, նորից բարեկամ, նորից „դաւադիր"... Արեան հոտը բռնեց ամբողջ պալատը. անկիւն չմնաց անարատ, սենեակ չմնաց անարիւն։ Եւ հեղեղի արագութեամբ կերպարանափոխուող այդ քաղաքական սպանդանոցի մէջ, ուր 25 տարուց ի վեր կատարւում են այն բոլոր սարսափները, որ հնարել են բոլոր ժամանակների թագակիր գլուխները՝ իրենց „ստեղծագործութեան" առաջին օրից մինչեւ այսօր, մի մարդ միայն մնաց անփոփոխ, հաստատուն, անսասան եւ նոյնիսկ անկուշտ. — Համիդն է դա։

Ոճրագործ՝ իբրեւ բարեկամ, ոճրագործ՝ իբրեւ մտերիմ, ոճրագործ՝ իբրեւ պալատական։

Պալատ չէ դա, այլ պալատական ս պ ա ն դ ա ն ո ց։

—

Սակայն պալատն էլ նեղ եկաւ Նրան։

Պալատից դուրս, ո՜հ, որպիսի անսահման տարածութիւն, եւ որքա՜ն առատ նիւթ ոճիրի համար։ Մոնգոլական ցեղի գրոհը, 500 տարուց ի վեր — ամօ՜թ Եւրոպային — սուլթանական ճանկերումն է թողել քաղաքակրթութեան հրաշալի երկիրներ, — բիւզանդական կուլտուրայի օրրանը, սիրուն Փոքր-Ասիան Հայաստանով, ուր բիբլիական բանաստեղծութիւնը զետեղեց անմահ Եդեմը, քրիստոնէական վարդապետութեան մեծ հիմնադրի բազմատանջ հայրենիքը, գեղեցիկ Բալկանը՝ կենսունակ ազգերի բազմաթիւ յաջորդներով, վերջապէս Մահմէտի կրօնի առասպելական օջախները, — որպէս զի Ըլդըզ Քէօշքը ոչնչացնի այն բոլորը, ինչ ստեղծել է պատմական հանճարը, եւ դարձնի այդ բոլոր երկիրները մի ս պ ա ն դ ա ն ո ց։ Միթէ հարկաւոր էին կամ պակաս էին „պատրուակները". — մի օր քրիստոնեաների դաւ, մի ուրիշ օր սոֆթաների դաւադրութիւն. մի տեղ կրետական ապստամբութիւն, մի այլ տեղ արաբների շարժում. կամ ահա վերջապէս յեղափոխական բուլղարներ, ժէօն-թիւրքեր, ապստամբ հայեր... Արիւնը սկսեց հոսել գետի նման, աւերմունք, կոտորած, թալան, գաղթ եւ իբրեւ ապօթէօզ այդ բոլորի՝ հ ա յ կ ա կ ա ն կ ո տ ո ր ա ծ ը, համաշխարհային ողբերգութեան այդ գերբնական տեսարանը...

Ոճրագործ՝ իբրև կրօնի ներկայացուցիչ, ոճրագործ՝ իբրև ազգերի կառավարիչ, ոճրագործ՝ իբրև պետութեան գլուխ։

Պետութիւն չէ դա, այլ պետական սպանդանոց։

—

Ահա և վարձատրութիւնը — մի քսանհինգամեակ։ Գահի վրայ բազմած է նա, պճնուած, կորած ոսկու և ադամանդների մէջ, յաղթական։ Նայում է իր պատուանդանի բարձրութիւնից այն բազմութեան, բազմացեղ, բազմալեզու, բազմատարազ, որ շնորհաւորութեան է եկել, և հպարտութեան փայլը սուառնում է նրա խորշոմած ճակատին։ „Ահա իմ յաղթանակը“։ Եւ այդ շնորհաւորող բազմութեան առաջին շարքերում կանգնած են ոչ թէ ստրուկ հպատակների պարտադիր պատգամաւորները, — ի՞նչ արժէ ստրկի շնորհաւորութիւնը, — այլ ազատ Եւրօպայի գահակալների լիազօրները, շողքորթ ժպիտները երեսին, մէջքը կորացրած, սպասողական...

Կեցցէ՛ միապետը...

Կեցցէ՛ ոճրագործը...

Թագերի տօն է դա. նենգ, վտանգաւոր մի տօն, որ միացնում է բոլոր թագակիրներին, իբրև նոյն „ընտանիքի“ որդոց, իբրև նոյն շահերի մարդոց։ Եւ որքան վտանգաւոր է դառնում ժողովրդական կրծքի վրայ սնուող յեղափոխական վիշապը, նոյնքան սերտ կերպարանք է ստանում հակառակ ուժը — գահի իշխանութիւնը։ Այլ կերպ ի՞նչպէս բացատրել այն համաշխարհային անամօթութիւնը, երբ ամէն կողմից պաշտօնական շնորհաւորութիւններ են թափւում այն գահի առաջ, որի ոտները դրուած են անթիւ գանգերի վրայ. շնորհաւորութիւններ այն պալատում, ուր խմբագրուած են ամբողջ ազգերի ոչնչացման ծրագիրներ, այն սենեակներում, ուր մի անկիւն չէ մնացել առանց արեան, առանց եղեռնագործութեան, առանց ոճրի...

Հռօմը ունեցաւ իր Ներոնը, Իտալիան իր Ցեզար Բօրջիա, Արևելքը իր Չինգիզխանը, բայց և ոչ մէկը դրանցից չ'երազեց տօնել ոճիրը, կամաւոր շնորհաւորութիւններ մատուցանել ոճրագործներին։ Եւ ահա նոր, քաղաքակիրթ գահերն են, որոնք հրապարակով, շքանշանազարդ լիազօրներով ովսաննաներ են ասում այն մարդուն, որ իր վտիտ մարմնի և անճոռնի դէմքի տակ միացնում է երեք ամենախոշոր հրէշներ՝ Բօրջիա, Ներոն, Չինգիզխան, — Բօրջիա՝ ընտանիքի մէջ, Ներոն՝ պալատում, Չինգիզխան՝ պետութեան մէջ։ Ովսաննաներ և 25-ամեայ շնորհաւորութիւններ այն մարդուն, որի գործերը մոռացնել տւին պատմական ամենախոշոր չարագործներին, և որի անունը՝ Համիդ՝ ապագայ բառարանների մէջ ուրիշ բան չի նշանակի, բայց եթէ ոճիր, արիւն, կոտորած...

Ոճրագործութեան սրբագործումն է դա...

—

Սակայն չարիքը միմիայն „կատարուած փաստը“ չէ, այլ և այն լրբացնող, այլասերող օրինակը, որ նա պիտի տայ յաջորդներին, ապագային... „Տեսէք, նա սպանեց, նա կողոպտեց, նա քանդեց, բայց մնաց անպատիժ, յարգուած, տօնուած, մեռաւ հանգիստ իր անկողնի մէջ, արժանի լինելու իբրև օրինակ իր յաջորդներին, սուլթանական գահի գալիք պետերին“։ Եւ մեղաւոր կը լինեն մի՞թէ „յաջորդները“, եթէ սիրտ առած, խրախուսուած, լրբացած այդ համոզիչ օրինակից, շարունակեն աւերել, կոտորել, շարունակեն ոճիրին երկրպագել, ոճիրը աստուածացնել, համոզուած, որ այդ բոլորի համար իրենց սպասում է ոչ թէ հերոսի վրիժառու դաշոյնը, այլ հանգիստ մահ՝ արքայական անկողնի մէջ, պսակուած թագակիրների շնորհաւորութիւններով, թանկագին ընծաներով...

Եթէ հոգեբան-սօցեօլօգը կարողանում է պատճառաբանել, մեկնութիւն տալ հոգեկան այն վրդովման, որ մահւան ենթարկեց մի Ալէքսանդր II, մի Նասրէդդին, մի Հումբերտօ, մի՞թէ արեգակի տակ կը գտնուի մի հատ մարդ, որ վատաբանէր այն ձեռքը, որ կը բարձրանայ 25 տարւայ ոճրագործի վրայ, իբրև բնական արտայայտութիւն բազմատանջ ազգերի ցասման ու վրէժի։ Չէ. մարդը դեռ այնքան չէ ապականուած։ Ընդհակառակը։ Վրէժի այդ արդարադատ հարուածը բերկրութեան լիաբերան աղաղակ կը խլէ ոչ միայն ստրկացած ազգերի ճնշուած կրծքից, որոնք յոգնեցին զոհեր տալով, կամ քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր անկիւններից, ուր նոյնպէս յոգնեցին զոհերի լուրերը առնելով, այլ նա աներևոյթ թեթևութիւն կը պատճառի և այն վեհապետներին, որոնք պարտք համարեցին շնորհաւորել թագակիր-ոճրագործին։ Հաւատացէք. բացառութիւն չի կազմի նոյնիսկ Վիլհէլմը, գերմանական անունը արատաւորող այդ թագակիր-դեկադենտը...

Դաշոյնը շատ համոզումներ է փոխել...

—

Վրէժ...

Դատարկ, մեռած բառ է դա, թեթև մի խօսք, ըստեղծուած սիրոյ պատմութիւնների համար, թէ դեռ նա մնում է իբրև մարդկային զգացմունքների արտայայտութեան ամենախոշոր հնչիւններից մէկը, ուր այնքա՛ն ներդաշնակ և այնքա՛ն ուժգին ամփոփուած է երկու գաղափար՝ արդարութիւն և հերոսութիւն... Եւ ո՞վ պիտի լինի այդ արդարութեան գործադրողը, այդ հերոսութեան հեղինակը։ Մի պալատական, մի նախկին մինիստր, նախկին ֆավօրի՞տ, թէ ոտնահար ժողովրդի սրտից ելած՝ նրա ցաւով դարբնուած, նրա սիրով կրակուած մի խենթ, մի ֆանատիկոս, մի անտուն... Տանջանքը ժողովուրդը կրեց, տանջողի պատիժն էլ պէտք է ժողովրդից դուրս գայ։ Մեզ հարկաւոր են ժողովրդական Բրուտոսներ։ Դրա մէջ է հատուցման կրթիչ գաղափարը...

Վրէժ, վրէժ...

Վրէժ այն գերեզմանոցի համար, որ Հայաստան է կոչւում, վրէժ այն ժողովրդի համար, որ Մակեդոնիա անունն է կրում, վրէժ այն սպանդանոցի համար, որի ճակատին կպցրած է Թիւրքիա։ 25 տարի է արիւնը հոսում է սուլթանական գահի տակ, թող միանգամ էլ, և գուցէ վերջին անգամ հոսի այդ գահի վրայ։ 25 տարի է սպանութեան հրամանը գալիս է այդ գահից. թող մի անգամ էլ գնայ դէպի գահը...

Վրէժ, վրէժ, վրէժ...

Դա է նահատակների միակ կտակը, կտակ սրբազան և պարտադիր, գրուած կոյսերի յօշոտած մորթի վրայ, թօթովախօս մանուկների անմեղ արիւնով...

ՄՈԼՈՐԵՑՆՈՂՆԵՐ

Ազգերին թէ անհատներին վրայ հասած ջախջախիչ, անխուսափելի չարիքի առաջ՝ սովորաբար հեռու չմտածող տափակ գլուխների մէջ առաջ է գալիս մտքերի մի ողբալի խառնակութիւն, մի չտեսնուած ժխոր, երբ սարսափահար մարդն ամէն ինչ անում՝ է իր կորուստը փութացնելու. և ոչինչ, կամ համարեա ոչինչ՝ շուտափոյթ փրկութեան մի ելք մտածելու։ Ողբան մեծ է յանկարծահաս չարիքը, ողբան տարերային է նրա առաջին թափը, նոյնքան աւելի մեծ է լինում մտավախների բազմութիւնը, նոյնքան աւելի ծանր նրանց մտքերի շփոթն ու բանդագուշանքները։ Խելքերի այլանդակութեան այս վտանգաւոր շրջանում, երբեմն մարդիկ կարող են, օրինակ, մի սոսկալի հրդեհի առաջ ձեռները ծալել՝ կանգնել անգործ և նզովել այն լեռը, որտեղից փչում է կրակը բորբոքող քամին, կամ աւերիչ հեղեղի ժամանակ կը նզովեն այն ձորը, որ կատաղի տարերքին իրրև հեղեղատ ծառայեց։ Ինչո՞ւ զարմանալ. անասնական, հօտային մի բան կայ, որ չնայելով դարաւոր փորձառութեանը և քննող բանականութեանը՝ շարունակում է ապրել մարդու մէջ, — դա մեծ վտանգի ժամանակ ինքնագիտակցութեան լեթարգիան է, ինքնապաշտպանութեան բնազդի անօրինակ մոլորութիւնը։

Նիւրական՝ բայց և դրա հետ միասին ծանր, չափազանց ծանր է այն մարդկանց պարտքը, որոնք մի վսեմ ինքնամոռացութեամբ յանձն են առնում՝ սարսափից անզգայացած, շշկլած բազմութեան ձեռքից բռնել և ճանապարհ ցոյց տալ՝ ցրելով աչքերի իլլիւզիաները, թիւրիմացութիւնների վրայ իշխող վտանգաւոր խաւարը։ Հարկաւոր է լինում բոցերի մէջ նետուել, ծփացող ալիքների դէմ գնալ, կեանքի գնով, հերոսական ինքնուրացութեամբ ապուշ կտրած ամբոխի երակներում շարժել սառած արիւնը, եռանդ ներշնչել, ոգի տալ նիւրական գործի յաղթանակը պատրաստելու համար։

Ծանր է, այո՛, չափազանց դժուարին այս պարտքը, բայց նա էլ աւելի ծանրանում է, երբ անողոք պայքարի կրիտիքական շրջանում, յատկապէս այն ժամանակ, երբ մարդիկ առանց այն էլ դժուարութեամբ են իրար հասկանում, երբ ուժեղ ցնցումը խախտում է մտքերի սովորական ընթացքը, կրկնում ենք, հէնց այդ փափուկ վայրկենին առաջ են գալիս մարդիկ, որոնք բոլոր ուժով աշխատում են յարատևել թիւրիմացութիւնները և աւելի խորը փոս բանալ չարատանջ ժողովրդի և նրա իսկական, անձնուէր բարեկամների մէջ։ Սրանք, ժողովրդի այս ներքին թշնամիները, ո՛չ երկիւղից շփոթուածներն են և ո՛չ սարսափից խելագարներ, այլ չարամիտ թշուառականներ, ստրկական դաստիարակութեամբ այլասերուած հրէշներ, դարաւոր բռնութեան տխուր վիժմունքներ, որոնց համար իրերի մի որոշ կացութիւն ողբան և դաժանելի. ողբան և հրէշաւոր լինի՝ հաճելի է. միայն թէ նրանք կարողանան իրենց շահերը ապահովուած տեսնել, իրենց անունը փառաբանուած, իրենց զզուելի մորթին անվտանգ։

Տարաբախտաբար դեռ երբէք մի ժողովրդին հասած չարիքն աւելի ծանր չէր եղել, քան եղաւ հայ ժողովրդինը. և իրրև հայ, ստիպուած ենք ամօթով խոստովանել, դեռ երբէք մի ժողովրդի ներքին թշնամիները, նրա արիւնը հրապարակական անամօթ սակարկութեան նիւթ շինող թշուառականների բազմութիւնն աւելի մեծ չէր եղել քան եղաւ մեր՝ հայերիս մէջ։ Ներկայ բոպէին, մեր պատմութեան այս դառնագոյն, այս արիւնոտ շրջանում, երբ ամբողջ ազգի գոյութեան խնդիրն է հրապարակի վրայ, հայի սև ճակատագիրը իրը ողբացող, նրա ցաւերին որպէս թէ կարեկից, նրա համար, օր ու գիշեր իրը թէ մտածող չարագործների մի բազմութիւն կայ, որ լալ ու ծիծաղել գիտէ անառակ կնոջ յատուկ հեշտութեամբ, որ իր քարէ կուրծքը ծեծել և խնդալ գիտէ, որ հառաչել ու հեգնել գիտէ նայելով տեղին, ժամանակին, միջավայրին։ Այսօր նա հակայեղափոխական է, վաղը յեղափոխական, միւս օրը ծանրախոհ չեզոք. գրպանի, դիրքի համար դողացող հայ աղայի, հարուստի, վաշխառուի առաջ նա հակայեղափոխական է, խոհեմ է. հայասէր, ազնիւ, գաղափարի համար մարտնչող օտարի մօտ՝ նա կարմիր յեղափոխական է, անկաշառ, անեղծ հայրենասէր. իր նմանների շրջանում ցինիկաբար ամէն սրբութիւն հեգնող և բոլոր ժամանակ բարեկամ հայ ժողովրդին, նրա արիւնոտ դիակը պիղծ ձեռներով շոյող, նրա արիւնը շահագործելու համար։

Բախտախնդիր հացկատակների այս բազմութիւնը ցրիւ է եկել ամէն տեղ, ուր հայ կայ. ամէն տեղ, ուր ազգային մեծ դժբախտութիւնը այսպէս թէ այնպէս շահագործելու հնարաւորութիւն կայ։ Ստեղծուել է մի ամբողջ զ՝զրելի գրականութիւն, որ միայնակ բաւական է ամենաանաղարտ անուն խայտառակութիւնով ծածկելու, ստեղծուել է պատմութեան մի նոր տրամաբանութիւն, ուր մտքերը գլխիվայր են, վերջապէս ստեղծուել է պատմութեան մի նոր փիլիսոփայութիւն, ուր ժողովուրդների հասարակական կեանքը ղեկավարող նոր և առանձին օրէնքներ են յայտնուած և այդ յատկապէս հայ ժողովրդի համար՝ անկախ հանրամարդկային հասարակական օրէնքներից, անկախ համաշխարհային պատմութիւնից։ Եւ այս բոլոր ցեխն ու ապականութիւնը արդիւնք է միայն և եթէ հազարումի մութ նպատակների, անձնական ատելութեան, անձնական կապերի, կեղտոտ շահերի վրայ հաստատուած յարաբերութիւնների։

Ամբողջ պատմութեան մէջ չկայ և չի էլ կարող լինել մի այնպիսի տխմար, այլասերուած ժողովուրդ, որ ստրկութիւնը գերադասած լինի ազատութիւնից և չկայ

մէկը, որ այդ ազատութիւնը ձեռք բերելու համար՝ յեղափոխութիւնից, զէնքից, արիւնից դուրս ուրիշ միջոցի դիմած լինի։ Անողոք, բայց անժխտելի ճշմարտութիւն է, որ պատմական օրէնքները զէնքի հետ են կապել բռնութեան տակ հեծող ազգերի ազատութիւնը և տարաբախտաբար՝ մինչև այժմ մարդկային ամենակարող միտքն անգամ արիւնից դուրս չի ցոյց տուել մի այլ ճանապարհ արդարութեան և իրաւունքի յաղթանակի համար. ի՞նչ արած, ճակատագրական է այդ. ողորմելի հայի՞ն է վիճակուած խախտել այդ օրէնքը։

— Ո՛չ, ո՞վ կ'ըսէ այդ, ժպտալով պատասխանում է տարաբախտ հայի վատ զաւակը, մենք ալ կռիւ կը քարոզենք, ես ալ յեղափոխական եմ։

— Դո՞ւք, յեղափոխակա՞ն... իսկ ա՞յն՝ ինչ որ գրել էք ու գրում էք, իսկ այնքան կեղտ ու մո՞ւրը, որ ամենայն օր թափում էք կախաղանների վրայ և բանտերում շունչերը փչած հայ նահատակների վրայ, իսկ ստոր զրպարտութիւնները՞ը, իսկ այնքան լպիրշ, անամօթ ինսինուացիաները ժողովրդի ամենաընտիր զաւակներին ուղղած...

— Ես ալ ասանկ կը հասկնամ յեղափոխութիւնը, պատասխանում է նա նոյն ժպիտով, հանդարտ։

Եւ այսպէս այս գարշելիները յեղափոխութիւնը հասկանում են հակայեղափոխականութեան մէջ, հայ ժողովրդի փրկութիւնը՝ զէնքից դողալու մէջ, ազգին ծառայելը՝ այս կրիտիքական ժամին՝ նրանից կենդանի օրինակները խլելու, նրան մի փոքր ոգի, յոյս ներշնչող հերոսների յիշատակը ցեխոտելու, անարգելու մէջ, և դրա հետ միասին այս սողուն հացկատակները, „յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն ն ե ր“ են, թերթեր ունին, որովհետև գրիչ ունին, ունին նաև տխմար կամ միամիտ ընթերցողներ։

Սա ի՞նչ ժամանակ է, ի՞նչ բարքեր...

Մինչև երբ պիտի տիրէ մտքերի, գաղափարների այս շփոթը միամիտ գլուխներում, մինչև ե՞րբ անբարոյականութիւնը՝ բարոյականութիւն, վատութիւնը՝ քաջութիւն, մատթիւնն՝ առաքինութիւն, ոճրագործութիւնը՝ ծառայութիւն պիտի հռչակի անպատիժ. մինչև ե՞րբ թշուառ հայ ժողովրդի ծոցից դուրս սողացած այդ օձերը պիտի թունաւորեն առանց այն էլ հազար տեղից, հազար զէնքով խոցոտուած, վիրաւոր մարմինը։ Ո՞վ պիտի մաքրի վերջապէս արիւնոտ դատի ապականուած մթնոլորտը այդ չարագործ թիւրիմացութիւններից, երկդիմի մտքերից, ո՞վ պիտի անոլորմ հալածանքի, անարդանքի առարկայ դարձնի այդ շահախնդիր սրիկաներին։ Ո՛չ ոք, եթէ ոչ ինքը, նոյն տանջուած հայ ժողովուրդը։ Ժամանակ է, այո՛, վաղուց հետէ ժամանակ է միանգամ ընդ միշտ հասկանալու, որ իւրաքանչիւր բառ իրեն յատուկ հասկացողութիւն ունի և իւրաքանչիւր հասկացողութիւն իրեն համապատասխան անհրաժեշտ կիրառութիւն ունի կեանքի մէջ ամենի համար. որ չի կարելի յեղափոխական լինել՝ առանց զէնքի, զէնք գործածել՝ առանց արիւն թափելու, որ չի կարելի լոկ լացով ու արցունքով ազատութիւն ձեռք բերել, որ թշնամին անողորմ է, անխնայ. դաւաճանութիւն է, սաորութիւն է ուրիշ լեզու գործածել, քան զէնքի, քան կռիւ լեզուն է. ժամանակ է, որ հայ ժողովուրդը զըզուանքով երես դարձնի մոլորութիւն սերմանող գարշելի սրիկաներից, խարանով կնքի նրանց պղնձէ անպատկառ ճակատները և իր գլխի ճարը տեսնի։ Բոլոր միս բացատրութիւնները սրիկայական են և չարամիտ։

Միակ բացատրութիւնը սա—յեղափոխութիւնը՝ կռիւ է. կռիւը՝ միշտ զէնքով է. զէնքը՝ արիւն է. այս է փրկութեան միակ ճանապարհը...

ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

IV

Երբ ես մեծացայ, տղամարդ դարձայ,
Ու սիրտս զընգաց սիրով վա՛ռ-վառման,
Ուզեցայ սիրել աղջիկ սևաչեայ,
Բայց դու գիրկս ընկար, անգի՛ն հրացան։

Ու բոց-կարօտով գրկեցի ես քեզ,
Սղմեցի կրծքիս, անգի՛ն հրացա՛ն.
Իմ սրտի տէրը, — հարսնացուս դարձար,
Աննենգ ընկերս, իմ սէր հրացան...

Երբ թշնամու դէմ կռիւ եմ վազում,
Դո՛ւ՝ կրծքիս սղմած՝ անբաժան հետս ես.
Դո՛ւ ես միշտ սրտիս մրրիկը յայտնում,
Քեզնով եմ փնչում, որոտում վրէժ...

Եւ երբ գազազած գլուխս դնեմ
Կռուի դաշտերում, կուզեմ որ փորեն
Քեզնով ինձ մի փոս կռուի ընկերներս,
Քեզ հետս թաղեն, իմ հա՛րս, իմ ընկե՛ր...

V

Սալնոյ ձորերում, կռուի ձորերում
Հայդուկն է ընկեր խոր վէրքը սրտին,—
Վէրքը վարդի պէս բացուած կարմրուն,
Ու ձեռն է քցեր կոտրած հրացանին։

Արնոտ դաշտերում ծղրիտն է ծղրում,
Հայդուկն է ընկեր մահուան խոր քնով.
Հայդուկը հոգում երազ է տեսնում, —
Հայրենի աշխարհն ազա՛տ, ապահո՛վ...

Տեսնում է... արտում հովն է շնչնկում,
Փայլուն գերանդին զնգում է անո՛ւշ.
Ու փոցխ են քաշում սիրուն աղջկունք՝
Հայդուկի վրայ երգելով անո՛ւշ...

Սալնոյ ձորերով ամպեր են անցնում,
Հայդուկի վրայ արծիւն է գալիս.
Ա՜խ, սև աչերը արծիւն է հանում,
Հայդուկի վրայ ամպերն են լալիս...

ՀԱՅԿ-ԳՈՒՍԱՆ

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

(Թարգմանութիւն ֆրանսերէն բնագրէն)

—

Սիրելի հայրենակիցներ,

Աբդիւլ Համիդ իր թագաւորութեան քսանհինգամեակը կըսկսի Սասունի նոր կոտորածով, բայց և այնպէս եւրոպական տէրութիւնները պաշտօնապէս մասնակցեցան սուլթանի յոբէլեանին: Մինչև վեց տարի առաջ, սուլթանը իր արիւնի անյագ տենչը կշտացնելու համար կը բաւականանար միւսիւլման հպատակներուն արիւնը թափելով: Գահը նստելէն ժամանակ մը ետքը՝ գաղտնի հրամաններով՝ նահանգական բանտերուն մէջ և Եըլտըզի աչքին դիմաց՝ սպանել տուաւ մեր ազգին լուսամիտ մարդիկը, որոնք նախատեսելով երկրին ապագայ աղէտքը՝ կը խրատէին իրենց վեհապետը՝ որպէսզի ժամ առաջ իմաստուն և առողջ վարչութեան մը ճամբան բռնէ: Յետոյ Պոլսէն հեռացուց զարգացած երիտասարդ Թիւրքերը, որոնք չէին թաքցներ իրենց սոսկումը և սրտմտութիւնը հետևող արիւնային բարքերուն և անգթութեան գործերուն առջև: Ոչ ոք անատեն չուզեց ձայն բարձրացնել իրերու այս վիճակին հանդէպ:

Ստոյգ է թէ, չարիք մը, որուն՝ սկզբի շշորթներէն, առջևը չառնուիր, կը ծանրանայ ու տարափոխիկ կըլլայ: Աբդիւլ Համիդ, համը բերանը մնացած իր առջի ոճիրներու անպատիժ մնալէն, աչքը դարձուց դէպի հայերը, որոնց հոգետրամադրութիւնը սկսած էր դիւր չի գալ իրեն, և իր բռնակալի խօլ-դաժան նայուածքը՝ աշխատելով ապահովել իր անձնական ապահովութիւնը, իր հպատակների արիւնը մտնելով. հերիք սեպեց դժբախտ Հայաստանը ջարդուկոտոր ընել: Այս անգամ եւրոպական պետութիւնները ձայներնին բարձրացուցին՝ ըսելով որ „քրիստոնեաներուն արիւնը կը հոսէր“:

Դիւանագիտութեան արձակած սուտի այդ կեղծաւոր ճիչը մղեց հայերը, աւա՜ղ, ճամբայ մը, ուր միայն դառն յուսախաբութեան պիտի հանդիպէին: Ի՞նչ լաւ եղած կըլլար իրենց համար, եթէ դիմէին միակ բնական միջոցին, որ իրենց ձեռքին տակն էր, այն է՝ Թիւրքերու հետ մէկտեղ գործել, քանի որ այս վերջիններն ալ նմանապէս միևնոյն վտանգին ենթակայ էին: Անհամբեր, հայերը դժբախտաբար այն կողմը նայելու փոյթ չըրին, ինչ որ սակայն մեծ կարևորութիւն ունէր և սպասեցին Եւրոպայի աջակցութեան, մինչդեռ կը դատապարտէին, իբր բարբարոս, ճշմարիտ Թիւրքերը, թէև բոլորովին այս կոտորածներուն պատասխանատու չէին: Թիւրքերու՝ այսպէս ըսած վայրենութեան դէմ, հայերու անէծք-թափութեան ձայնակցեցան դիւանագիտական դահլիճները, եւրոպական մամուլը, որոնք սակայն բոլորովին անտեղեակ էին՝ այն րոպէին՝ այս նիւթին վրայ մեր ժողովրդի կարծիքի շարժման մասին: Այս անարդար վարմունքը, ձրի թշնամանք մըն է ազգի մը նկատմամբ, որուն հետ հայերը և տէրութիւնները պէտք էին ընել լսել:

Աւելի լաւ գնահատելու համար այժմ ըրած քննադատութեանս ճշդութիւնը և աւելի լաւ հասկնալի ընելու համար Թիւրքերուն ներողութիւնը, ինծի կը թուի թէ կը բաւէ անցեալին վրայ աչք մը նետել:

1453-ին, Մէհմէտ II աշխարհակալը, որ իր դարուն էն հզօր ինքնակալն եղաւ — Թիւրքերուն Պօլիսը առնելուն երկրորդ օրը — ամենամեծ քաղաքավարութիւնով մը, ներկայութեանը ընդունեց յունաց պատրիարքը և անոր ընծայեց ադամանդազարդ գայիսօն մը, իբր գրաւական յոյներուն նկատմամբ պահելիք ընթացքին և յայտարարեց անոր թէ ինք, ասկէ ետքը, յաղթուած ժողովրդին նախանձախնդիր պաշտպանը պիտի ըլլայ:

Իր թոռը, Սէլիմ I., պատմութեան այս զօրեղ դէմքը, որ „աշխարհի կայսրութիւնը շատ նեղ կը գտնէր իր հզօր և խելացի գործունէութեան համար“, ցանկութիւն յայտնեց բոլոր քրիստոնեայ հպատակները միւսիւլմանութեան դարձնել՝ ապագային ամեն կրօնական կռիւէ և երկպառակութենէ ազատելու համար: Շէյխ-իւլ-իսլամը իսկոյն միջամտեց, յայտարարելով Սէլիմին, որ եթէ չէրիաթի և արդարութեան ամեն ոգու հակառակ՝ այս միջոցը գործ դնէր, ինք ալ գահընկէցութեան ֆ է թ վ ա (կրօնավճիռ) պիտի հանէր: Ինքնակալը — որուն „Գազան“ մականունը տուած էին — յարգանքով խոնարհեցաւ Շէյխին իրաւ իրաւացի պաշտպանութեան առջև: Արդարասիրութեան այս անթերի նկարագծումն է, որ օսմանեան կայսրութեան բոլոր հպատակները, մինչև օրս, կրցին պահպանել իրենց կրօնը, լեզուն և հետևաբար ազգութիւննին:

Եթէ ակնարկ մը նետենք այն դարուն քրիստոնեայ Եւրոպայի վրայ, երբ Սէլիմ այնքան ուղղամտօրէն կը յարգէր իր երկրին մէջ կրօնական ազատութիւնը, կարելի չէ, որ մարդ չընդվզի: Բացի կոտորածի տեսարաններէն, որոնք Եւրոպան սուրի և հուրի կը մատնէին, և կաթոլիկներու ու բողոքականներու եղբայրասպան կռիւներէն, Սպանիոյ Փիլիպոս II-ը, ողջ ողջ այրելու համար հաւատաքննիչներուն ափ կուտար մաւրիտանացիները, որոնք կուզէին իրենց միւսիւլման հաւատքը պահել, և որոնց կը պարտի Եւրոպան իր փայլուն քաղաքակրթութեան մուտքը և զարգացումը, և որոնք այդ դարուն իրենց բարձրագոյն աստիճանին հասցուցին գիտութիւնները, գրականութիւնները և արուեստները:

Ի՞նչ հարկ դարերէն այնքան վեր ելլելու, ինչու որ խորին ցաւով կը հաստատեմ թէ, քսաներորդ դարու Եւրոպան հեռու է արդարութեան և ներողահաւատութեան սկզբունքները պահելէ, զոր Թիւրքերը պատիւ կը սեպէին յարգել 380 տարի առաջ: Այսօրուան օրս, կովկասի հայերը, ռուսահպատակ, հրաման չունին բացէբաց լեզունին խօսելու և իրենց ազգային պատմութիւնը չեն կրնար սորվեցնել դպրոցներնուն մէջ: Ալզաս-Լօրէնի մէջ գերմանական լեզուն պաշտօնապէս վերցուց ֆրանսերէն լեզուի գործածութիւնը, հակառակ բնիկներու կամքի յօժարութեան: Որքան մեր անցեալը փայլուն է, այնքան, ափսո՜ս, մեր ներկան մռայլ է. և այս բանին պատասխանատուն մինակ Աբդիւլ Համիդն է: ԺԶ-րդ դարուն Փիլիպոս II-ի գործադրած մոլեռանդ բռնակալութիւնը, կրօնական պատրուակի տակ, այսօր Աբդիւլ Համիդ ինքն է որ գործ կը դնէ, ան ալ իր քէյֆին համար մինակ: Եւրոպական դիւանագիտութեան առաջնորդները, իրենց վարմունքով բաժնեկից կըլլան այս քէյֆին, որ այնքան արիւնի կը նստի, որով արատուած պիտի մնան ժամանակակից քաղաքակրթութեան էջերը: Տարակոյս չունիմ, որ մեր դարուն մեծամեծ խորհողները, որոնք կը ջանան ընկերութիւնը իր բարձրագոյն կատարելութեան կէտին հասցնել, ինծի հետ համակարծիք են այս մասին: Հետևաբար մենք պէտք է միանգամ ընդմիշտ և բոլոր անկեղծութիւնով իրարու ձեռք երկնցնենք: Պէտք չէ այլևս

ուշը մնալ այսքան ամուլ, որքան վնասաբեր անգործութեան մը մէջ։ Աշխատինք միասին՝ ջնջելու համար մեր հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւնը, վերականգնելով Միդհատ փաշայի հրատարակած օսմանեան սահմանադրութիւնը, զոր Աբդիւլ Համիդ իսպառ խափանեց։ Պոլիսը ձգելով, մենք—ես և իմ զաւակներս—ուրիշ նպատակ չունեցանք՝ բայց եթէ աշխատիլ իրագործել այս օրինաւոր ծրագիրը։ Սուլթանին մեղի ըրած սպառնալիքները, ոչ ալ մեր իրաւունքներուն վրայ ձեռնձգութիւնները, պիտի չխեղդեն մեր խղճին ձայնը։

Համոզուած եմ, և ինչպէս դուք ալ պէտք է համոզուիք ինծի պէս, որ թիւրքերուն հետ դաշնակցութիւն մը, որոնք ձեզի պէս Աբդիւլ Համիդի զոհերն են, վերջ պիտի տայ օսմանեան կայսրութեան այս ցաւագին գլուխին։

Աբդիւլ Համիդի նշանաբանին՝ „Բաժնել տիրելու համար“, միաբերան պատասխանենք, „Միութիւնը ուժ է“։

ՏԱՄԱՏ ՄԱՀՄՈՒՏ ՓԱՇԱ

ՈՒՍԱՆՈՂ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԴԻՄՈՒՄ

Ընկերնե՛ր. դժբախտաբար թէ բարեբախտաբար՝ մեզ է վիճակուել ապրել մի այնպիսի պատմական ժամանակամիջոցում, երբ վճռւում է Մայր Հայաստանի ճակատագիրը։ Երկար, շատ երկար դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը՝ զուրկ քաղաքական անկախութիւնից՝ տարաւ ստրկական կեանքը, տարաւ բռնակալների ճնշումները, համբերեց... Այժմ այդ համբերութեան ժամանակն էլ անցաւ։ Նրա առջև դրած է ճակատագրական ալտերնատիվը — դարձեալ համբերել, կորցնելով ամեն մի յոյս՝ ապագայում որպէս ինքնուրոյն ազգ ապրելու, և կամ շարունակել սկսած կռիւը։

Մի կուլտուրական ժողովուրդ, հայ ժողովուրդը, որ եւրոպական գիտնականների վկայութեամբ՝ միջնորդ է հանդիսանում և պիտի հանդիսանայ արևմուտքի և արևելքի միջև, առաջնեի լուսաւորութիւնը, կուլտուրան հաղորդելով երկրորդին, — այդ ժողովուրդն է ահա, որ երկար, երկար ժամանակ դիմանալուց յետոյ, այսօր կորստեան անդունդի առջևն է կանգնած։ Դիմացաւ նա ամեն տեսակ՝ թաթարական, մոնգոլական սոսկալի արշաւանքների. դիմացաւ նա, երբ անսահման խաւարն էր պատած հայ երկրին, դիմացաւ նա, երբ բացի յետադէմ կղերից. առաջնորդ ու ղեկավար չունէր. դիմացաւ մինչև այսօր։ Իսկ ա՞յժմ. այժմ, երբ այդ ժողովուրդը ունի մ տ ա ծ ո ղ մաս, որը նրա ա պ ա ւ է ն ը պիտի լինէր, որը նրա առաջնորդն ու ղեկավարը պիտի լինէր, ա՞յժմ է, որ այդ ժողովուրդը պիտի մատնուի կորստեան վտանգին։ Ի՞նչ, միթէ՞ այդչափ ընկած է մեր սերունդը. միթէ՞ մեր մայրերը ստրուկներ ծնեցին, որոնք պիտի տանեն ամեն տեսակ անարգանք, ամեն տեսակ ստորութիւններ, որոնց վրայ չի ազդում հայ մայրերի արիւն-արտասուքը, որոնց չի տանջում հայ հայրերի յուսահատ աղաղակները, վիրաւորի դառն հառաչանքը, բանտարկեալի յուսաբեկ վիճակը, կախաղան բարձրացածների, նահատակուած մարտիրոսների յիշատակը։ Ի՞նչ. միթէ՞ այդ ամենը չպիտի ազդեն, չպիտի ցնցեն մեզ. ի՞նչ. միթէ՞ սառնասիրտ կերպով պիտի տանենք այդ բոլորը և ոչ ևորուենք... իրաւաբանական ու բժշկական դասագրքերով։

Որպի՞սի սառնասրտութիւն։

Ընկերնե՛ր. մենք, որ նստած ենք համալսարանական նստարանների վրայ. մենք, որ ազատ ենք ընտանեկան հոգսերից. մենք, որ ամենամաքելի տարին ենք կազմում ըմբռնելու համար այն ամենը, ինչ գաղափարական է, վսեմ է ու ազնիւ. մենք, որ ամենից շատ ենք ընդունակ ցնցուել վեհ գաղափարով. մենք, որ ընդունակ ենք ցնցել և ուրիշներին. մենք, որ „երկրի աչը“ պիտի կազմենք, — մեզ վրայ ահագին բարոյական պարտականութիւն կայ։

Ներկայ բոպէին, ներկայ դառն ու վշտահար բոպէին, երբ լքումն ու վհատութիւնը տիրել է մեր հասարակութեան բոլոր խաւերին, երբ նախկին ոգևորուած գործիչները՝ տեսնելով հասարակութեան այդ անտարբերութիւնը, վհատումը, իրենք ևս վհատել, թուլացել են, հայերիս դրութիւնը միանգամայն սարսափելի է և սարսափելի է մանաւանդ այն պատճառով. որ մենք մազաչափ անգամ ջանք չենք գործ դնում վանել ձանձրոյթը, անասելի թմրութիւնը և որ ամենագլխաւորն է՝ կարծես ուզում ենք հաշտուել այդ ապիկար դրութեան, այդ զզուելի իրականութեան հետ և... երկչոտութեամբ կանգառնել կէս ճանապարհին. ոչ, ա՛ւելի վատ — յետ դառնալ այնտեղ, որտեղից սկսել էինք շարժուել։ Եւ այդպէս ենք վարուում մենք ահագին աշխատանք գործ դնելուց յետոյ, բիւրաւոր, թանկագին, անփոխարինելի զոհեր տալուց յետոյ...

Ո՞րպիսի թուլամորթութիւն։

Այո՛, ընկերներ, ներկայ բոպէին մենք, մատաղ սերունդն ենք, որ դեռ թարմ ենք մնացել. մենք ենք, որ դեռ չենք յոգնել, քանի որ դեռ ոչինչ չենք արել. մենք ենք, որ դեռ չենք հիասթափուել, չենք վհատել, քանի որ հիասթափուելու ու վհատելու առիթ չենք ունեցել. — մի խօսքով՝ ներկայումս մենք ենք կազմում այն տարրը, որ ամենից շատ ուժ ու ընդունակութիւն ունի նպրակն գործը առաջ մղելու։ Մենք ենք, որ կարող ենք ցնցել հասարակութիւնը, սթափեցնել, զարթեցնել նրան և ցոյց տալ այն հոսանքի ուղղութիւնը, որ տանում է դէպի ցանկալի ապագան։ Եւ ըմբռնելով մեր այդ ուժը և պատասխանատուութիւնը՝ միթէ՞ մենք պիտի լռենք և հանգիստ նստենք։

Հայրենիքի սէրը չէ, ընկերներ, որ մեզ պակասում է. մենք ամենքս էլ համարեա սիրում ենք Մայր-Հայաստանը։ Քարասրտութիւնը չէ, որ մեզ կանգնեցնում է թշուառների աղաղակների դիմաց. մենք այնքան էլ քարասիրտ չենք։ Դէպի գործը ունեցած հաւատի բացակայութիւնից չէ, որ մենք լռել ենք. մենք հաւատում ենք գործին։ Մեր մէջ կայ և՛ սէր, և՛ կարեկցութիւն, և՛ ցանկութիւն գործելու։ Ուրեմն ի՞նչն է մեզ պակսում։ Ուրեմն ի՞նչն է մեզ կանգնեցնում։ Պակսում է մի „խելառ“ կամք և վճռականութիւն։ Զափազանց համլէտութիւնն է բուն դրած մեր մէջ, որ խանգարում է մեզ գործի կպչելու։ Պակաս համլէտութիւն և առաւել գօնքիշոտութիւն — ահա, ընկերներ, ի՞նչ պիտի լինի մեր նշանաբանը։

Ահա ի՞նչ է մեզ պակասում։

Մինչդեռ ներկայումս մեր առաջնակարգ նպատակն

է համալսարանական կրթութիւնը, հասարակական գործին և մասնաւորապէս յեղափոխական գործին՝ մենք նպաստում ենք „ի միջի այլոց“։ Սակայն ներկայ օրհասական ճգնաժամին, երբ հայ ազգութեան „լինել թէ չլինելու“ հարցն է դրուած հրապարակի վրայ, ամօթ և ծայրայեղ անպատուաբեր է նուիրուել այդ տեսակ երկրորդական նպատակների։ Նուիրուել այդ տեսակ նպատակի՝ վայել է գուցէ մի ազատ շվէյցարացու, իսկ ստրուկ հայ ժողովրդի ա ն ա պ ա ւ է ն զաւակը պէտք է ունենայ աւելի մեծ, աւելի հսկայական նպատակ։ Ժողովրդի ազատութիւնը պէտք է լինի մեր իդէալը։

Դնենք հրապարակի վրայ ուժերի այն մաքսիմումը, որը ունենք մենք. դնենք, որպէսզի սևերես չմնանք յաջորդ սերունդների և պատմութեան առջև։ Հայ ժողովրդից մենք այլևս պահանջելիք չունենք. ազգութեան և հայրենիքի համար նա կրեց տանջանքներ, տուեց արիւնի ու զոհերի մի այնպիսի քանակութիւն, որ կարող է գերազանցել ամենավառ երևակայութիւն։ Մենք ենք այսօր հրապարակի վրայ պարտազանց անտարբերների դերում։

Դուրս գանք, ընկերներ, այդ ամօթալի դրութիւնից, որ պատմական դաւաճանութեան արատն է կրում. դուրս գանք գործելու։ Վերջնական յաղթանակը գաղափարինն է. իսկ գաղափարը մեր կողմն է։

Ռուսաց համալսարանի

ՈՒՍԱՆՈՂ

17 օգոստոս, 1900

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԷՆ

Վան, 15 մայիս

Երկու-չորս ամիս առաջ, հայ թէ տաճիկ ապչութեամբ լսեցին թէ Վանէն կէս ժամ հեռու գտնուող Աւանց գիւղէն 30-40-ի չափ հայեր ձերբակալուած են, Հմայեակ անունով կաթոլիկ կղզի վարդապետի մը հետ. եւ թէ Կոստ. Անապատը ու ծովեզերեայ գիւղերն ապարդիւն խուզարկութիւններ եղած են։ Ամբողջ ազգաբնակութիւնը կըսպասէր յեղափոխական նոր տռամի մը, որ սակայն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ խեղկատակ կոմէտիա մը, որով ի դերեւ ելան տաճիկ ոստիկանութեան ճիզվիթային ու կաթոլիկ վարդապետներու խաւար եւ ստոր հնարքները։ Այս երկու տարրերը, երկուքն ալ տարբեր շահերէ առաջնորդուած, մէկը սովատանջ՝ յետնեալ ամսականները գանձելու եւ աւելի բարձր պաշտօններու հասնելու տենչանքով, միւսը կառավարութեան հաճելի լինելով Վանի մէջ հիմնարմատ ձգելու եւ իր քայլերու խոչընդոտ եղող մի կաթոլիկ հայ վարդապետ կորսնցնելու դիտաւորութեամբ՝ ձեռք ձեռքի տուած յերիւրեցին վէպ մը՝ յեղափոխութեան ծանօթ պատրուակին տակ, եւ բանտը լեցուցին անմեղ զոհերով, որոնց դեռ երկուքը կը մնան, եւ ո՞վ գիտէ երբ պիտի ազատին։

Ոստիկանութեան առաջին քօմիսէր Հիւսնի էֆէնտի՝ խորհրդակցութեամբ կաթոլիկներու պետ բէր Սիմօնի եւ կոմար Մէհմէտ եւ Մկրտիչ էֆէնտիներու, Աւանց գիւղը կը ղրկեն յեղափոխականի անուան տակ Մանուկ անունով սրիկայ մը, որ նախ կաթոլիկ վարդապետին եւ ապա նոյն գիւղի ընակիչներուն կը դիմէ, իբրեւ յեղափոխական փախստական, եւ օգնութիւն կը խնդրէ։ Գիւղացիները անտարբեր կը մնան. սակայն վերջինս գիւղի հին խուլ ռէսի եւ ոստիկան Շէվքէթի մշտական խորհրդակցութեամբ՝ 12 տարեկան մի հայ տղայի նամակ մը խմբագրել կուտան, ռէսին հակառակորդ հղող Մարգար անուն հայու մը կողմանէ կաթոլիկ վարդապետին, եւ ուրիշ խեղճ, աղքատ հայու մը միջոցաւ կը ղրկեն հասցէին։ Նամակին ետեւէն կը հասնի եւ ոստիկանութիւնը, խուզարկութիւններ կըսկսին, կը ձերբակալի վարդապետը ու նամակի շնորհիւ ալ Մարգարն ու այն գիւղացիները, որոնք դժբախտութիւն ունեցած էին սիրելի չլինելու գիւղի ոստիկանին եւ խուլ ռէսին։ Երկու շաբթուայ հարցաքննութիւններէ վերջ՝ գիւղացիները կազատին (ի հարկէ շատերը կաշառքով) եւ բանտին մէջ կը մնան վարդապետը, Մարգարը եւ Հիւսնի կեղտոտ գործակատար մասնիչ Մանուկը։

Հրապարակային հարցաքննութիւններու մէջ՝ Մանուկ տեսնելով որ ինքը վարձատրութիւն մը չստանալէ զատ՝ բանտին մէջ կը ճգնէ, բայարձակ կերպով դատարանի մէջ նրեւան կը հանէ ամբողջ եղելութեան մանրամասնութիւնները եւ կը հաստատէ Հիւսնի, Մէհմէտ եւ Մկրտիչ կոմսարներու այդ վէպին հեղինակ լինելնին, ինչպէս նաեւ խուլ ռէսի, ոստիկան Շէվքէթի եւ ուրիշ կեղտոտ հայերու մասնակցութիւնը։ Կը խոստովանի ոստիկանութիւն, իսկ մութին մէջ բէր Սիմօն գիւային քրքիջով մը կը ժպտի ոստիկանութեան քթին։

Դեռ դատը կը շարունակուի։

20 մայիս

Այս օրերս Վանի հայերն ուրախութեան մէջ են՝ բանտէն արձակուած տեսնելով 9 երիտասարդ անմեղ հայեր, որոնք գրեթէ տարիէ մը ի վեր բանտին մէջ կը տառապէին՝ սովալլուկ թողնելով իրենց ընտանիքներն, շնորհիւ. դարձեալ, ոստիկանութեան խարդաւանքներու։ Եօթ-ութ հրապարակային հարցաքննութիւններէ վերջ՝ դատարանը հաստատեց անմեղ անմեղութիւնը. երեւան հանելով ոստիկանութեան էնթրիկներն եւ ազատ արձակեց ամէնքն ալ՝ բայի Դալուստ անունով երիտասարդէ մը, որուն քով գտնուած է եղեր ողբացեալ հերոս Վազգէնի լուսանկարը։ Ազատ արձակուողներէն մին է Յովհաննէս Սէմէրճեան անուն մի դաւաճան մասնիչ, որ հին խնդիրներու համար ձերբակալուած էր։

5 յուլիս

Արճէշի եւ իր շրջականներն աւերող քիւրդ համիտիէ Էմին փաշա 5 ամիսներէ իվեր բանտարկուած էր, նոյն դաւառի ազդեցիկ թիւրքերու ամբաստանութեան վրայ։ Հարիւրաւոր ոսկիներ ծախսելէ վերջ իսկ՝ ոչ մի յոյս չկար դարձեալ իր ազատման, քանի որ բաւական ծանր ամբաստանութիւններ կային իր վրայ (չկարծէք հայերու, այլ տաճիկներու, նոյնիսկ կառավարութեան կողմէ)։ այժմ ելաւ բանտէն բարձրագլուխ, Զէքի փաշայի եւ իր ազգական քէօռ Հիւսէին փաշայի միջնորդութեամբ։

Տաճկա-պարսկական սահմանագլխին մեծ ընդհարումներ կան պարսկահպատակ քիւրդերու եւ տաճկահպատակ քիւրդերու ու օսմանեան զինուորներու միջեւ։ Տաճկահպատակ քիւրդ Հիւսէին պէյ կըսպանուի Թահար խանը, որ հայտարանցի բաւական ազդեցիկ քիւրդ մըն է եւ որ եկած էր Հիւսէին պէյի սահմանները աւարառութեան։ Բաւական կորուստներ կան երկու կողմէն։ Տաճիկ կառավարութիւնը ամէն կողմէ զօրք կը հացնէ, որովհետեւ կը վախցի թէ հայտարանցիին միւս ցեղակիցներն, որոնք ամենամեծ քիւրդ աշիրէթն են, միանալով Թէմուր խանի հետ՝ յարձակուած գործեն նոյնիսկ կանոնաւոր զօրքին վրայ։

Տեսնենք ինչ պիտի լինի արդիւնքը։ Տաճիկ ժողովրդեան մէջ մեծ զրգռում կայ քիւրդերու դէմ. հասկացած են հիմա, որ անոնք չարիք մըն են իրենց համար. իսկ քիւրդերը այժմ համարձակ եւ հաւասար կերպով կը կողոպտեն թէ հայը եւ թէ թիւրքը։ Վերջիններս երանի՜ կուտան շատ տեղեր հայ գիւղացիներու, որովհետեւ, կ'ըսեն, դուք գոնէ պաշտպաններ ունիք, ֆէդայիներ ունիք, որ ձեր վրէժը կը լուծեն։

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱԲՐԻԿՆԵՐ

ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

(Վերջ)

Պետերբուրգ, 2 մայիս

Ահա վերջապես և ամենափափուկ հարցը. — ի՞նչ է թոյլ տալիս ցենզորը։ Դժուար, շատ դժուար է պատասխանել այդ հարցմունքին։ „Դուք այնպիսի ոճով էք գրում, ասել է մի ցենզոր հայոց մի գրողի, որ եթէ եղանակի մասին էլ այդպէս գրէք, չեմ թոյլ տայ“... Լոգիկա որոնել այդպիսի պաշտօնավարութեան մէջ — միամտութիւն կը լինէր. և այդ պատճառով դրանց գործունէութիւնը վերջնականապէս բնորոշելու համար՝ ես չեմ դիմի մանրամասն, հետևողական քննադատութեան և եզրակացութիւնների, այլ առաջ կը բերեմ մի ամբողջ շղթայ իրական փաստերի, որոնք իրենց անեկդոտային կերպարանքով հանդերձ՝ միջոց կըտան ընթերցողին անսխալ գաղափար կազմելու մտքի դահիճների մասին, որոնք կրծում են ազատ միտքը և ազատ խօսքը մեր անբախտ երկրի մէջ։

Ցեմ անենք ցենզորական կծիկը *)։

1882-ին, երբ հայերէնի ցենզորը անտանելի մէկն էր, մի հայ ֆելետօնիստ ընտրում է իր համար կեղծանուն՝ Անկախեան։ Երբ յօդուածը տանում են գրաքննիչին, նա ջնջում է „Ան“ նախավանկը և կեղծանունը դառնում է „Կախեան“։ Վրդովուած ֆելետոնիստը վազում է ցենզորին։ — „Ռուսաստանում չկայ անկախեան, փրփրած բացականչում է ցենզորը, ամէն մարդ կախում ունի կայսրից, որը եթէ ուզենայ կարող է կախել ամէնքին, ինձ էլ ձեզ հետ“...

80-ական թուականների սկզբներին, երբ Թիֆլիսում ցենզորի պաշտօն ստացաւ մի պարոն, որ հօր կողմից ռուս էր, մօր կողմից հայ, հայոց լրագրութեան մէջ միանգամայն անհետացաւ հայոց ազգ բառը, և նրա տեղը նստեց՝ հայոց հասարակութիւն խօսքը։ Մի առաջանակ ամէնքը այդ համարում էին պատահական, բայց յետոյ պարզուեց, որ գրաքննիչը սիստեմատիկ կերպով ջնջում է ազգ բառը և տեղը դնում հասարակութիւն։ Եւ շատ անգամ էլ, երբ դիցուք կարդում էր՝ հայ-ուսուցիչ. հայ-գիւղացի, հայ-վաճառական, „հայը“ ջնջում էր և պահում՝ ուսուցիչ, գիւղացի, վաճառական։ Երբ հարցնում են այդ վարմունքի շարժառիթները, նա հպարտօրէն պատասխանում է այսպէս. „Հայերը այժմ ազգ չեն և չպիտի լինին. եթէ կառավարութիւնը իմ կարծիքը հարցներ՝ ես խորհուրդ կըտայի միանգամից վերացնել Ռուսաստանում ապրող զանազան ազգերի անունները և գործ ածել երկու բառ միայն՝ — ռուսներ և ոչ-ռուսներ“...

Մի այլ գրաքննիչ, որ իր երանգի համար „նորին գերազանցութեան“ տիտղոսին հասաւ, արգիլել սկսեց նոյնիսկ պատմական-աշխարհագրական անունները։ Երբ լրագիրները գրում էին „Դանձակ“, նա ջնջում շինում էր՝ „Ելիսավետպոլ“. չէր թոյլ տալիս „Հրազտան“ կամ „Ախուրեան“ հայկական անունները նոյնիսկ ոտանաւորների մէջ և ստիպում էր խեղճ հեղինակին յարմարեցնել բանաստեղծութեան ոտները՝ „Զանկի“ և „Արփաչայ“ թիւրքերէն անուններին, մտածելով երևի, որ թիւրքերէն հնչիւնը այնքա՞ն փտանգաւոր չէ, որքան հայերէնը։ Իսկ ինքը թիւրք չէր, այլ հայ...

Ամառային մի շոգ օր, խմբագիրը հեռագիր է ստանում, որ երեխան ծանր հիւանդ է ամարանոցում և պէտք է շուտով հասնել։ Ի՞նչպէս վարուել։ Համարը դեռ պատրաստ չէ։ Մտածում է այսպէս անել, — տպարան ուղարկել կատարելապէս անմեղ լուրեր և յօդուածներ՝ փողոցների մաքրութեան, առողջարար ջրի, մըրպարուծութեան և վերջապէս — զանազանակերպ լինելու համար — կանանց հարցի մասին, և ապա կարգադրում է՝ երեսները կապել և տպել առանց ցենզորին սպասելու, ապահով, որ նա ոչինչ չունի ջնջելու։ Երբ երեսները կապում են և սկսում տպագրել՝ ահա գալիս է ցենզորական թերթը, և ո՜հ, ողբալի տեսարան. գրաքննիչը ջնջել է գիւղատնտեսական մի յօդուածից ահա թէ ինչ.

„Առ հասարակ անհրաժեշտ է յեղափոխութիւն մտցնել մեր գիւղատնտեսութեան պարապմունքների ամբողջ եղանակի մէջ. առանց այդ հիմնական յեղափոխութեան՝ մեր գիւղատնտեսութիւնը առաջ չի գնայ“։

Կանգնեցնել մաքենան, քանդել երեսները, ոչնչացնել արդէն տպագրած երեսները, այդ կը լինի դժոխային աշխատանք։ Բազմատանջ խմբագիրը՝ հիւանդ երեխային դնում փ խարէն՝ ցենզորին է գնում աղերսելու։ — „Ես չեմ սիրում յեղափոխութիւն բառը և կը խնդրեմ նոյնիսկ գիւղատնտեսական յօդուածներում գործ չածել։ Գրեցէք մի այլ բառ, օրինակ բարեփոխութիւն՝ և ես կը թոյլատրեմ“...

Բայց միայն „յեղափոխութիւն“ կամ „ազգը“ չէ որ գոգոում է ցենզորին, այլ ամէն բան, մինչև իսկ երկոտանի հաւը... Լսեցէք։ Օրերից մէկում լրագիրները ուզում են տպագրել բեպօլտեորի այս լուրը.

„Թիֆլիսի Վերա թաղում հաւերի մէջ երևայել է մի հիւանդութիւն, որ մի քանի ժամում սպանում է նրանց։ Զգուշացնում ենք քաղաքի բնակիչներին այդ տեսակ հաւերի միսը ուտելու“։

Լուրը արգելւում է հետևեալ մակագրութեամբ՝ „Ուղարկել բժշկական վարչութեան“։

Էլի մի անհաւատալի դէպք։ Թղթակիցներից մէկը գրում է.

„Նախիջեւանի գաւառը հող ունի, բայց ջուր չունի, մինչդեռ հարեւան Զանգեզուրի գաւառը հարուստ է ջրերով։ Ցանկալի է, որ ազգաբնակութիւնը մտածէր ջուր անցկացնել այդ գաւառից՝ անջրդի հողերը մշակելու համար“։

Ցենզորը այդ վերացական ցանկութիւնն էլ է արգելում, այսպիսի մակագրութեամբ՝ „Դրա համար նախ պէտք է երկու գաւառների իշխանութեան թոյլտուութիւնը“...

Թիֆլիսի մի լրագրի բաժանորդները սկսում են տրտնջալ, որ լրագիրը կամ շատ ուշ է լոյս տեսնում

---

*) Այս փաստերը ես քաղում եմ մի ծեռագրից, որ կրում է „Հայ գրողի յուշատետրը“ վերնագիրը։ Հեղինակը, շատ տարիներ զործած գրական ասպարէզում, լաւ ծանօթ է կովկասեան ցենզորական կեանքին եւ պատմութեան։ Եթէ մի օր այդ գրուածքը լոյս տեսնի, դա կը լինի մի թանկագին էջ ցենզորական պատմութեան համար։

առաւօտը, կամ յաճախ բոլորովին լոյս չի տեսնում։ Վերջապէս գիտում են խմբագրութեան՝ բացատրութիւն խնդրելով։ Ցայտնում է, որ ցենզորը յաճախ գործ է դնում հետևեալ միջոցը. — թերթը իր մօտ պահում էր մինչև գիշերուայ 1 կամ 2 ժամը, որպէս զի աւելի լաւ ուսումնասիրի, և այդ պատճառով տպագրութիւնը վերջանում էր միւս օրը շատ ուշ։ Բայց յաճախ էլ նոյնիսկ գիշերուայ 1 ժամին վերադարձնելով թերթը՝ այն ժամանակ, երբ արդէն սկսում էին տպագրել, յանկարծ գիշերուայ ժամը 2-ին կամ 3-ին աղմուկով ներս էր վազում և բացականչում. „Կանգնեցրէք, մի տպագրէք, մի բան պէաք է հանեմ“։ Իրարանցում, դժգոհութիւն, աղմուկ։ Տպագրիչները իմաց են տալիս տպարանատիրոջ, տպարանատէրը խմբագրին։ Գալիս է նա և ահա մի ձանձրալի վէճ խմբագրի և ցենզորի մէջ։ Ո՞ւմ է իրաւունքը։ — Իրաւունք չունէք, քանի որ արդէն թոյլատրել էք, կրկնում է խմբագիրը։ — „Իրաւունք ունիմ, քանի որ ցենզոր եմ“, պատասխանում է միւսը։ Վերջիվերջոյ մեքենայից հանել էր տալիս երեսները և դուրս գցում իր ուզած կտորը... Միւս օրը լրագիրը լոյս չէր տեսնում, և խմբագիրը գնում էր ցենզուրական կոմիտէ՝ գանգատուելու այդ գիշերային կամայականութեան դէմ. իսկ ցենզորը միշտ արդարանում էր կրկնելով. „Միայն պապն է անսխալական. ուշ գիշերը միայն հասկացայ, որ սխալուել եմ, և գնացի տպարան՝ իմ սխալը ուղղելու“ — այսինքն արգիլելու...

1889-ին Ալեքսանդր III պիտի գար Թիֆլիս։ Պոլիցիան քաղաքից դուրս էր քշում „անվստահելի“ անձանց։ Այդ միջոցին վրաց դերասանական խումբը, օգտուելով քանքարաւոր մի դերասանի Թիֆլիս գալուց, վճռում է ներկայացնել Շէքսպիրի „Համլէտը“, որ մինչև այդ՝ վրաց բեմի վրայ չէր խաղացուած, թէև արդէն շատ անգամ ներկայացուած էր ռուսաց կամ հայոց թատրոններում։ Պիեսի թարգմանութիւնը տանում են վրաց ցենզորին։ Նշանակած ժամանակին գալիս են յետ ստանալու, ո՜հ, զարմանք, ցենզորը յայտարարում է, որ թոյլատրել չէ կարող։ — Ի՞նչպէս, „Համլէտը“ արգելուա՞ծ։ — Այո՛, արգելուած, սառնարիւն պատասխանում է ծերունի գրաքննիչը։ Դերասանական խումբը գանգատ է ներկայացնում կոմիտէին։ Կոմիտէի նախագահը, բաւական զարմացած, յաջորդ ժողովին խընդրում է ցենզորին բացատրել, թէ ինչո՞ւ է արգելում վրաց բեմի համար „Համլէտը“, — մի այդպիսի հանրածանօթ պիէս։ Եւ „փորձուած“ պաշտօնեան, նստած իր բազկաթոռի վրայ, փառաւոր հաւազգեստը հագին, հետևեալ խորիմաստ բացատրութիւնն է տալիս ժողովին. „Ինչպէս գիտէք, յարգոյ պաշտօնակիցներ, „Համլէտի“ մէջ է այն տեսարանը, ուր տեղի է ունենում արքայասպանութիւնը։ Արքայասպանութիւն, այժմ, երբ շուտով Թիֆլիս պիտի ժամանի Նորին Կայսերական Մեծութիւն թագաւոր կայսրը Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչը — մի գայթակղեցուցիչ դէպք է, որի առաջը պիտի առնել, և ահա այդ պարզ նպատակով, ես իբրև հաւատարիմ հպատակ և իբրև ցենզոր, արգիլեցի „Համլէտի“ ներկայացումը“... Ցենզորների մէջ հազագիւտ չեն ապուշները՝ բայց և այնպէս ամենքն էլ ապշեցին... Եւ ոչ մի բացատրութիւն բաւական չեղաւ համոզելու „հաւատարիմ հպատակին“, որ նա սխալւում է, այնպէս որ համբերութիւնից հանուած նախագահը յայտարարեց. „Որովհետև դուք չէք ուզում թոյլատրել, ուստի ես եմ թոյլատրում՝ իմ պատասխանատուութեամբ“... Եւ ասում են, որ դեռ շատ օրեր „հաւատարիմ հպատակը“ սպասում էր, որ անհեռատես նախագահը կը պատժուի իր „պատասխանատուութեան“ համար, բայց նրա երկիւղը չիրագործուեց, որովհետև „Համլէտի“ ներկայացումից յետոյ անգամ, ոչ մի վրացի, որ ներկայ էր խաղին, մտքովն անգամ չանցկացրեց արքայասպանութիւն գործել, — սպանութեան փորձ անել Ալեքսանդր III-ի կեանքի դէմ...

Համաձայն օրէնքի, գրաքննիչը իրաւունք չունի երբ և իցէ ոչ մի բառ, մի տառ աւելացնելու. նա կարող է միայն ջնջելը։ Բայց ահա թէ ինչ է ասում փաստը։ Մեծաւ Ալեքսանդր III. կովկասեան լրագիրներից մէկը պատրաստում է մի յօդուած, փաստական, բայց առանց ներբողների, առանց շինծու գովասանքների։ Գրաքննիչը այդ յօդուածին աւելացնում է անսանձ գովասանքների մի ամբողջ էջ։ „Ես այդ չեմ կարող տպագրել“ — մրմնջում է յուսահատ խմբագիրը։ „Իսկ առանց դրան՝ ես չեմ թոյլ տայ ոչ միայն յօդուածը, այլ նոյնիսկ ամբողջ համարը“ — պատասխանում է ծառնարիւն ցենզորը։

Թիֆլիսի „Ուղղափառութիւն տարածող ընկերութիւնը“ լրագիրներին ուղարկում էր իր նուիրատուների անունները տպագրելու համար։ Մի անգամ նուիրատուներն էին թագաժառանգ Գեորգի իշխանը, որ նուիրել էր 500 ռուբլի, և բագուեցի թուրք գրամատէր Թաղիեվը, որ նոյնպէս նուիրել էր 500 ռուբլի։ Թիֆլիսի լրագիրներից մի քանիսի մէջ լոյս տեսաւ այդ լուրը, բայց երկու լրագիր, որ քննում էր միևնոյն ցենզորը, անկարող եղան տպագրել այդ ձևով։ Հարցրին պատճառը։ Բանից դուրս եկաւ, որ ցենզորը չի թոյլ տուել ասելով. „Ի՞նչպէս կարելի է թագաժառանգի անուան մօտ դնել մի որևէ հպատակի անուն“։ — Բայց դա ընկերութեան ուղարկած ցուցակն է և երկուսն էլ 500-ական ռուբլի են տուել. նկատել է խմբագիրը։ — „Այդ միևնոյն է, չեմ թոյլ տայ. եթէ ուզում էք՝ թագաժառանգի անունը տպագրեցէք այսօր, իսկ միւսինը պահէք վաղը“...

—

Նայենք պատկերին այլ կողմից։

Այն օրից, որ գոյութիւն ունի „գաղտնի շրջաբերականների“ սիստէմը ցենզուրական գործունէութեան մէջ, երբէք մամուլը վստահ չէ, թէ ինչի մասին կարելի է գրել, և ինչի մասին ոչ։ „Վերջապէս ասացէք, ի սէր Աստուծոյ, ինչի՞ մասին գրենք, որ չջնջէք“ — հարցնում է մի հրապարակախօս՝ գրաքննիչին։ — „Ես ինքս էլ չգիտեմ, պատասխանում է՝ շատ քիչ անգամ անկեղծ խօսող ցենզորը. այն, ինչ այսօր թոյլ եմ տալիս, վաղը առաւօտեան կարող եմ միանգամայն արգիլել. դա կախուած է այն հրահանգից, որ այս գիշեր կարող եմ ստանալ“։ Շրջաբերական ամէն քայլափոխում։ Ահա դրա ապացոյցները։

1897 թուին Ռուսաստանում տեղի ունեցաւ միօրեայ ժողովրդագրութիւն։ Բնական է կարծել, որ ինքը կառավարութիւնը պիտի աշխատէր, որ մամուլը հոգ պատրաստէր տպէտ ժողովրդի մէջ այդ կարևոր ձեռնարկութեան համար։ Բայց բոլորովին հակառակը։ Դեռ նոր էին սկսել գրել, երբ առանձին հեռագրով խստիւ արգիլուեց կովկասեան մամուլին՝ մի

տող անգամ գրել միօրեայ ժողովրդագրութեան մասին։ Եւ տգէտ ժողովուրդը, վախեցած, շատ բան թագցրեց, և շատ ուշ միայն հասկացաւ կառավարութիւնը, թէ ինչ մեծ սխալ է գործել՝ արգիլելով գրել մի այդպիսի հարցի մասին։

Տեղի ունեցաւ „գուխօբուրների" հալածանքը. Ախալքալաքի ամբողջ գաւառը տակնուվրայ եղաւ. աքսոր, ձերբակալութիւններ, ծեծ, մարակ, նոյնիսկ սպանութիւն։ Հազարաւոր մարդիկ թողեցին երկիրը. — մի ամբողջ գաղթականութիւն։ Ոչ միայն մի գաւառում, այլ ամբողջ նահանգում երկու տարի շարունակ դա այրող հարցն էր. բայց ահա հասաւ արգիլող հեռագիրը և մամուլի մէջ և ոչ մի խօսք. նոյնիսկ յիշատակութիւն „գուխօբուր" անուան. — կարծէք այդ դէպքը պատահած լինէր ոչ թէ Կովկասում, այլ ուրեմն դեռ չկտնուած մոլորակի վրայ...

Սկսւում է խօլերա — ամենաուատ բանը քաղցած ու տգէտ երկրի մէջ։ Մամուլը փորձում է զգուշացնել, ուշադրութիւն հրաւիրել։ Դարձեալ հեռագիր. — „խստիւ արգիլել գրել խօլերայի մասին"։ Խօլերան կոտորածներ է անում, ազգաբնակութիւնը սարսափած փախչում է. — բայց էլի և ոչ մի խօսք։ Եւ ամիսներ միայն անցած, երբ Պետերբուրգում կազմւում է ուրեմն „խօլերային կոմիտէտ", այսինքն պաշտօնական մարմին, որի գլխաւոր պաշտօնն է թագցնել ազգի մեծ մասը, այն ժամանակ միայն լրագիրներին իրաւունք է տրւում տպագրել տեղեկութիւններ, այսինքն այն, ինչ որ նրան կը հաղորդէ պաշտօնական կոմիտէտը... Այսպէս եղաւ 1892-ի խօլերայի ժամանակ, այսպէս է եղել և ուրիշ դէպքերում։

Այդ „պաշտօնական մարմինները" այժմ կրկնապատկւել են և մէկի տեղ պահանջւում է երկուսի, շատ անգամ երեքի թոյլտուութիւնը։ Օրինակ. եթէ լրագիրը ուզում է տպագրել ուրեմն տեղեկութիւն դումաների մասին, պէտք է բացի ցենզորից՝ ստանայ նաև նահանգապետի համաձայնութիւնը։ Եւ եթէ այդ չի իրագործւում, միայն այն պատճառով, որ նահանգապետը չի ուզում ձանձրանալ։ Ուրիշ օրինակ։ Մէկը ուզում է տպագրել ուրեմն բժշկական գիրք։ Ցենզորի թոյլտուութիւնը բաւական չէ. նա պէտք է ստանայ և բժշկական վարչութեան թոյլտուութիւնը։ Մի ուրիշը դիտաւորութիւն ունի տպագրել ուրեմն քննադատութիւն՝ դպրոցական հարցի մասին. բացի ցենզորից՝ անհրաժեշտ է և ուսումնական վարչութեան համաձայնութիւնը, որը, իհարկէ, երբէք չի ստացւում, որովհետև Ռուսաստանում չկայ մի վարչութիւն, որը կամենայ ուրեմն քննադատութեան ենթարկւել։ Կամ, դիցուք մի աստուածաբան, պատրաստում է մի գիրք ուրեմն եկեղեցական հարցի մասին. դարձեալ՝ բացի ցենզորից պահանջւում է և հոգևոր իշխանութեան առանձին թոյլտուութիւնը, որ ուրիշ խօսքով կը նշանակի անօգուտ կերպով ամիսներով թափառել ուրեմն „հոգևոր" անձի անմատչելի դռների մօտ... Մի օրինակ ևս։ Միապետը կամ նրա որդին վճռել է դուրս գալ իր պալատից՝ ճանապարհորդելու համար։ Ոչ մի լրագիր չի կարող տպագրել այդ։ Հասարակութեան մէջ լուրեր են պտտում, մարդիկ միմեանց հարց ու փորց են անում, գիտեն որ կայսրը ճանապարհորդելու է, — բայց տպագրել չի կարելի և ոչ մի խօսք։ Ամբողջ պոլիցիան ոտի վրայ է. քաղաքի փողոցները մաքրում են, հին պատերը ներկել են տալիս. — բայց էլի մամուլի մէջ չի տպագրւում և ոչ մի խօսք։ Գիտէք ինչու։ „Որպէս զի նախօրօք չիմացուի և ուրեմն դաւադրութիւն չպատրաստուի", փաստարանում են չինովնիկները։ Վերջապէս գալիս է կայսրը. ամբողջ քաղաքը ոտի վրայ է. լրագիրը իր պարտքն է համարում ծախք անել, թղթակիցներ ուղարկել, հեռագիրներ ըստանալ, որպէս զի հասարակական հետաքրքրութեան և իր բաժանորդներին լիութիւն տայ։ Բայց ի զուր։ Եւ ոչ մի խօսք։ Ամէն մի լուրի համար պէտք է ստանալ կամ պալատական մինիստրի յատուկ թոյլտուութիւնը, կամ պիտի սպասել, որ „պաշտօնական" լրագիրը տպագրի „պաշտօնական" նկարագրութիւնը, որտեղից և միւս լրագիրները կարող են արտատպել։ Պաշտօնականից դուրս և ոչ մի խօսք։

Պաշտօնականացնելը — եթէ այդ խօսքը կարելի է գործածել՝ պատահական բան չէ, այլ մի նախամտածած, մշակւած սիստեմ, որ գործածութեան մէջ է մտցրւած մանաւանդ 80-ական թուականներից, այսինքն այն ռեակցիայի օրերից, որոնցով սկսւեց Ալեքսանդր III-ի թագաւորութիւնը։ Դա թէ Ալեքսանդր III-ի և թէ Նիկոլայ II-ի կառավարութեան նշանաւոր ղեկավարի՝ ծանօթ Պօբեդոնոսցեվի „ծրագրի" միբեկորն է։

Ի՞նչ է այդ ծրագիրը. երևի կը հարցնէք դուք։ Պատմեմ մի քանի խօսքով։ „Անշարժութեան քուրմը", որ իր անմատչելի գրասենեակի մէջ անթիւ դժբախտութիւններ է ստեղծագործել խեղճ Ռուսաստանի համար, մի օր ներկայացնում է իր կոլեգներին այսպիսի մի առաջարկ. — վերացնել անկախ, մասնաւոր մամուլը և նրա տեղ հաստատել կառավարչական մամուլ։ Բոլոր լրագիրները, ինչպէս են այժմ պաշտօնական թերթերը, պէտք է ունենան կառավարութեան կողմից նշանակուած խմբագիրներ, կամ այլ խօսքով՝ խմբագիրը ուրիշ բան չպէտք է լինի, եթէ ոչ մի էինովնիկ, նշանակւած կառավարութեան ձեռքով, որը անմիջապէս կ'արտաքսւի իր պաշտօնից, հէնց որ կը շեղւի իր համար նախագծագրած ճանապարհից։ Այդ նենգամիտ առաջարկով Պօբեդոնոսցեվ միտք ունէր երկու նպատակի միանգամից հասնել. — համ մամուլ ունենալ, որպէս զի չասեն թէ կառավարութիւնը այն աստիճանի վայրենութեան է հասել, որ ոչնչացնում է տպագրական խօսքը, համ էլ ազատւել քննադատութեան նոյնիսկ այն վերջին նշոյլներից, որոնք երբեմն երբեմն, ինչպէս անսպասելի կայծեր, ցայտում են մամուլի էջերից... Սակայն այդ առաջարկը, թէև սկզբունքով դուր եկաւ Ալեքսանդր III-ի շրջապատին, բայց և այնպէս չընդունւեց. և այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ օգտակար չէր նկատւել, այլ միմիայն այն պատճառով, որ դա կը համարւէր պետական մի „սկանդալ"՝ ամբողջ աշխարհի ծիծաղը գրգռող մի ապուշութիւն։

Ի դէպ, այդ խումբը այդպիսի ծրագիրներ շատ է կազմել։ Օրինակ. 1) 1887 թւի ծրագիրը, որով առաջարկւում էր արտասահմանեան անցագիրը շինել տարեկան 120 ռուբլի, որպէս զի „ռուսահպատակները" Եւրոպա չգնան և „ազատ" մտքերով չվարակւին։ 2) 90-ական թւականի գաղտնի ծրագիրը, որ առաջարկում էր միայն մի լեզու ճանաչել ամբողջ Ռուսաստանում, և արգիլել լեհերին, ֆիններին, հայերին, վրացիներին կամ թիւրքերին ուրեմն լրագիր կամ գիրք տպագրել, ինչպէս

և այդ լեզուններով թատրոնական ներկայացումներ տալ։ 3) այն ծրագիրը, որ նպատակ ունէր հիմնապէս լուծել զեմստվոն, դումաները, իբրև ինքնավարական մարմիններ և դատաստանական նոր օրէնքները, որոնք դատարանին անկախ քնաւորութիւն են տուել և թոյլ չեն տալիս, որ կառավարութիւնը խառնի արդարութեան գործի մէջ և վարի, ինչպէս կամենում է... Բայց այդ բոլոր ծրագիրները „ամբողջութեամբ" չընդունեցին, իբրև „ծայրայեղ և անքաղաքագէտ" միջոցներ։

— „Ինչո՞ւ ոչնչացնել, ինչո՞ւ սագերին գրգռել, ասել է ժողովի ժամանակ մինիստրներից մէկը, քանի որ մենք կարող ենք ունենալ անկախ ժամուլ՝ բայց միշտ ցենզորը գլխին, զեմստվո՝ բայց առանց իրաւունքի, դումա՝ առանց ինքնավարութեան, քանի որ կարող ենք արտասահմանեան անցագիրը էլի 20 ռուբլով ծախել, բայց անցագիր չտալ գնացողին՝ երբ կամենում ենք, և բանտարկել վերադարձողին՝ երբ ուզում ենք։ Այդպիսով — վերջացնում է դիպլոմատ մինիստրը—համ ոչխարները սաղ կը մնան, համ գայլերը կուշտ կը լինեն"...

Այդպէս էլ արեցին, այդպէս էլ անում են...

Ահա այդ „սիստեմին՝ հետևելով է, որ այժմ Ցարական գործերի գլխաւոր վարչութիւնը և ցենզուրական կոմիտէները լքցած են հրէշներով։ 1893 թուին „Ցարական գործերի գլխաւոր վարչութեան" պետ նշանակեց Սոլովիեվ, տկարամիտ, անպէտքացած մի ծերունի, որ իր խաւար մտքերով շատ լաւ կարող էր մրցել միջին դարերի մի կրօնաւորի հետ։ Փրփուրը բերանին, այդ ծերուկը իրեն դիմողին մի բան գիտէր ասել. „Ի՞նչ, նոր ըսագի՞ր. եղածներն էլ դեռ շատ են, թոյլ չեմ տայ"։

„Մի օր — պատմեց իմ ծանօթ մի կովկասցի — Պետերբուրգ գալով և ամբողջ շաբաթ ունկնդրութեան սպասելով, հազիւ պատիւ ունեցայ ընդունելու Սոլովիեվի կաբինէտում։

— Նստեցէք։

Նստում եմ։

— Ձեր անո՞ւնը։

Ասում եմ։

— Ի՞նչ էք ուզում։

„Ես պատմեցի, որ 7 ամիս է խնդիրք եմ տուել բժշկական մի թերթ հրատարակելու համար, բայց ոչ մի պատասխան չկայ և խնդրեցի մի կարգադրութիւն անել։

— „Իմ կարգադրութիւնը — սեղանին խփելով պատասխանեց ծերունին — մերժումն է։ Եթէ ուզում էք բժշկական գիտութիւններ տարածել, ամենալաւ միջոցն է, որ տպագրէք այդ բոլորը ալմանախների մէջ, օրացոյցների յետևը. կարիք չկայ առանձին թերթ հիմնելու։ Թերթեր, թերթեր, անվերջ թերթեր։ Դուք, ձեր Կովկասում առանց այդ էլ շատ ունիք, և դեռ ազատամտութիւններ էլ են անում, ազգերի հաւասարութիւն, զեմստվոնե՞ր, ինքնավարութի՞ւն և չգիտեմ ուրիշ ինչ յիմարութիւններ ասէք, որ չեն գրում։ Ես նրանց ցոյց կըտամ։ Ա՛յ, այստեղ էլ մենք քիչ չունենք այդ լիբերալներից — բացականչեց ծերունին՝ խփելով սեղանի վրայ դրած „Նովոստի" մի համարին, — ջհուդական ազատամտութեան բուն։ Ես դրանց ազատամտութիւն ցոյց կըտամ... Գնաք բարով, ձեր խնդիրքի պատասխանը կըստանաք։ Գնաք բարով"...

Պատասխանը ստացաւ — մերժում...

Եթէ այդպիսի մէկն է ամբողջ վարչութեան ղեկավարը, երևակայեցէք ինչ կը լինեն փոքրները, ստորադրեալները, տեղի և պաշտօնի համար սողունացած մարդակերպները։ Եւ յիրաւի, ոչ մի հիմնարկութիւն այնքան հարուստ չէ բարոյական հրէշներով, ինչքան ցենզուրական հիմնարկութիւնները, որտեղից բնականաբար լաւ մարդիկ խույս են տալիս։

Ահա դրա տխուր ապացոյցները։ Կովկասեան ցենզուրական կոմիտէի մէջ, երկար տարիներ աւագ ցենզորի պաշտօնը վարեց մի ռուս, որ եղել էր երբեմն Թաւրիզի ռուսաց հիւպատոս, և փոնտուել էր այդ պաշտօնից այն „անմեղ" պատճառով, որ թէև ռուսաց հիւպատոս, բայց կողոպտել տուեց ռուսաց փոստը՝ վարձու աւազակների ձեռքով։ Եւ չնայած այդ աւազակութեան, ցենզոր եղաւ, այն էլ գեներալի աստիճանով... Մի ուրիշը, որ ամբողջ 20 տարի ցենզորի պաշտօն կատարեց, նոյնպէս գեներալի աստիճանով՝ այնքան անարժան էր համարւում, որ իր պաշտօնից դուրս գալուց յետոյ, ուրիշ ոչ մի տեղ պաշտօն չստացաւ և վերջը սկսեց լրտեսութեամբ պարապել... Թիֆլիսում յայտնի են դէպքեր, որ գրաքննիչը կաշառք էր վերցնում խմբագիրներից, յօդուածները թոյլ տալու համար։ Եւ գիտէք ինչ ձևով։ „Յարգելի բարեկամ, այսօր պէտք ունեմ 200 ռուբլու, յոյս ունեմ չէք մերժի ուղարկել մի քանի օրով"։ Այդ մի քանի օրը յաւիտենականութիւն էր, և եթէ 200 ռուբլին իսկոյն ծրարով չգար, կարմիր թանաքը և մկրատը գիտէր ինչպէս լուծել վրէժը... Մի ուրիշը միաժամանակ ցենզոր էր և գաղտնի ոստիկանութեան անդամ ու վտանգաւոր լրտես։ Լրտեսութիւնը, առհասարակ, պետական առաքինութիւն է ցենզուրական աշխարհում... Ագգով հայ մի պաշտօնեայի յանձնուեց ցենզորի պաշտօնը այն պայմանով, որ նա գաղտնի զեկուցումներ տայ հայկական գործերի մասին։ Եւ այդ զեկուցումներով, իբրև ապահով սանդուխքներով նա բարձրանում էր դէպի գեներալութիւն... Մի օր յայտնուեց, որ մի „չինովնիկ" իր դահլիճի պատերը զարդարում է թանկագին նկարներով, որոնք ստացած էին արտասահմանից և յանձնուած նրա քննութեան։ Այդ գողը՝ մի ցենզոր էր։

Եւ այդպէս տասնեակներ, հարիւրներ...

. . . . . .

Եւ խեղճ գրողները, ամբողջ գրականութիւնն ու մամուլը, այդ սրիկաների և ապուշների ճանկերում... Կա՛յ արդեօք մի վիճակ, աւելի տրաժիք, աւելի սպանիչ և աւելի յուսահատական...

—

Սեպտեմբեր, 1900

Դարձեալ մի հարուած. — հրամայուած է փակել „Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը", որ 21 տարուց ի վեր գոյութիւն ունէր Թիֆլիսում։ Փակել մի անմեղ հիմնարկութիւն, որ գրքերի միջոցով լոյս է տարածում խաւարի մէջ — որպի՞սի նախատինք մի կառավարութեան համար։ Արդեօք գայլիցինական շահատակութիւնները սրանով պիտի վերջանա՞ն, թէ գայլերը պիտի լինեն աւելի զազիր, աւելի բռնապետական...

Է. ԱՆՆՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒՐՔԻՈՅ ՇՈՒՐՋԸ

ՌՈՒՄԱՆԻԱ ԵՒ ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ. Թրանսվալի եւ Չինաստանի անցքերը դեռ տաքտաք, Ռումանօ-պուլկարիոյ միջադէպը մէջտեղ կելլէ, որ պատերազմի այլասեռելու վախը կուտայ պահ մը:

Պալքանեան ծագ պետութիւնները, քաղաքականապէս եւ աշխարհագրօրէն սահմանափակուած են իրենց փառասիրութեան մէջ: Հազիւ արիւնով գնած ազատութիւնին ձեռք ձգած պետութեան մը յատուկ մնալով, սկսած են իրենց բոյնը լայնցնելու անհամբերութիւնը եւ աշխարհակալութեան ձգտումներ ունենալ: Խաղաղութեան երեւոյթին ներքեւ այդ հատուկտոր պետութիւնները իրարու գնտակ կը նետեն եւ իրար ընաւ չեն քաշեր: Հասարակաց թշնամիին դէմ այնքան ատելութիւն չունին որքան միմեանց դէմ. սուլթանը օգուտ կը քաղէ, անշուշտ, այդ վիճակէն, ծեծելով փոխնիփոխ իւրաքանչիւրին ուսը եւ պաշտպանելով հակադարձ շահերը:

Քառորդ դարու մէջ, պուլկար ժողովուրդին մէջ առաջ եկան այնպիսի խլրտումներ, եթէ կուզէք, շարժումներ եւ ձգտումներ, որ մեծութեան մանիին ունեցող Անմէտ Րիզան, սրտի ցաւով եւ մայր սիրտը մատնանիշ կ'ընէր Թիւրք աշխարհին, երէկի իրենց րայա եւ Համիդի, նախատօրէն, սիւտճի անուանած ազգին յառաջադիմութեան անուրանալի նշանները: Թիւրքերը, որոնք գիտեն գաղտնիքը ծոյլ եւ անաշխատ ուտելու արհեստին եւ որոնց կերկոխ փառոտիքը կը ներկայացնէ Ըլդըզը, այդ անբարոյականութեան սխոռը, ուր Իզզէթի պէս ելգիտներ եւ Թահսին պէյի պէս բշօղլաններ, երկիրը ծախու հանելու առեւտուրով զբաղած են, դեռ ցաւագին տգիտութիւնով մը չեն քաշեր իրենց ծուլութիւնը ազնուականացնել. իրենց քիւլան պէյի եւ փիսքեան սուլթանն ալ, արքայական սրախօսութիւն եւ վրէժ լուծած ըլլալ կը կարծէ պուլկարներուն բիւտճի եւ հայերուն այվազ ու չափխըն անունը տալով:

Թիւրքիան հեգնել չգիտեր, քֆրել միայն գիտէ:

Ռումանիա, եթէ երբեմն ապաստան կուտար պուլկար հայդուկներուն Դանուբի ձախ ափերուն վրայ, այսօր ոխէն սանձը կը կրծէ իր դրացիին դէմ: Ամեն կողմէ սահման դրուած, չունենալով անմիջական յոյս Կարպաթներէն կամ Դանուբէն ու Փրութէն անդին անցնելու, յոռի շրջանակի մը մէջ կը դառնայ վարելով անգոյն եւ տմարդի քաղաքականութիւն մը, եւ ամեն կերպ խոչընդոտներ կը հանէ, որ Մակեդոնիան Պուլկարիոյ չմիանայ: Քաղաքականութիւնը յաճախ լուրջ պատճառներու պէտք չունի. երբեմն Փասքալի „աւազի հատիկն" ալ բաւ է մեծ պատրուակներ ստեղծելու: Ռումանիա, պաշտպանելով Մակեդոնիոյ մէջ եղած ափ մը քուցօվալաքները՝ իբր ռումանացի, մակեդոնական հարցի լուծման մէջ գայթակղութեան խոշոր քար մը եղած է. սուլթանն ալ ուժ կուտայ այդ պառակտումին:

Կռիւը այսպէս խուլ բայց անդուլ կերպով կը քալէր, երբ նոր միջադէպ մը եկաւ երկու դրացի ազգերուն մէջ աւելի լայնցնել անդունդը:

Մակեդոնիոյ կոմիտէն, որուն կեդրոնն է Սոֆիա եւ որ կը վայելէ պուլկար ժողովուրդին վստահութիւնը ու համակրութիւնը, ատենէ մը ի վեր յեղափոխական գործի համար խաղաղ կամ բռնի միջոցով փող կը ժողվէր պուլկարաբնակ անխտիր ամէն հարուստներէ, որոնց մէջ կային շատ ռումէններ:

Շատ չըներ, Պուքրէշ հրատարակող *Փէնինսուլա պալքանիքա* թերթին տնօրէնը, Միխայէլիանօ, ծագումով մակեդոնացի, բանգործ ըրած էր անխիղճ արշաւանք մը մղել Մակեդոնիոյ շարժման դէմ, ամբաստանել եւ բերան տալ անոր մարդիկը եւ պաշտպանել սուլթանի րէժիմը: Մակեդոնացի երիտասարդ մը, չհանդուրժելով որ օտար մը այդքան սիրիքօրէն իր եղբայրներուն թշուառութիւնը զետնէ զետին ծեծէ ու սրբապղծէ իր ազգին հերոսներուն անձնուիրութիւնը, կերթայ Պուքրէշ եւ կըսպաննէ իր հայրենիքի թշնամին:

Այդ սպանութիւնէն ամբողջ Ռումանիան սրտոտեցաւ. քիչ մնաց սկիւթական արշաւանքի մը պէս Դանուբէն անդին նետուէին ռումէնները Պուլկարեան հունձում ուտելու համար: Ռումէն կառավարութիւնը ազդու ծանուցագրով պահանջեց որ մակեդոնիոյ կոմիտէին դէմ իբր հեղինակ այդ եւ ուրիշ ոճիրներու խիստ պատիժ տնօրինուի: Պուլկարիա այդ յոխորտանքներուն պատասխանեց նոյնքան ազդու եւ անվեհեր լեզուով: Պուլկար ժողովուրդը ոչ միայն մէկ թելը չդպաւ կոմիտէին, այլեւ ազգովին պատրաստեցաւ ռումէններուն աղուոր դաս մը տալու.

Դանուբի երկու ափերէն արդէն շանթեր կը տեղային եւ սահմանին վրայ առաջին թեթեւ ընդհարումներ եւ թնդանօթի փոխանակումներ եղան:

Կը վախցէր որ, Պուլկարիա, դեռ իր ազատութեան յոբելեանը չտօնած, երկրորդ անգամ ըլլալով, զէնքի ուժով ըստիպուած ըլլար պաշտպանել իր պատիւը եւ ազատութիւնը: Բայց այդ պզտիկները մէնմինակ չէին իրենց պայքարին մէջ, Հոմերի հերոսներուն պէս ամպերուն ետեւ պահուըտած հզօր պաշտպաններ ունէին:

Ռումանիան ինչքան ալ հարուստ ու մեծ ըլլայ, սակայն չի յանդգնիր „տէսկալիկարէ" (էջք) ընել Դանուբի աջ ափը, ինչպէս ըրին Թրանսիլվանիոյ վօյվօտները, որոնք Կարպաթի անցքերէն իջնելով Մօլտավիան եւ Վալաքիան հիմնեցին:

Խնդիրը առանց պատերազմի պիտի խափանուի. Եւրոպայի բազուկին վրայ արդէն չափէն աւելի ըլլալով փորձանքները:

Դանուբի անհիւրընկալ եզերքներուն վրայ տեղի ունեցած անցքերը, կը թելադրեն մեզի որ րոպէ մը ետ դառնանք 96-ի օրերը, երբ ռումէն պետութիւնը, այնքան փութաջանօրէն, սուլթանի բարբարոսութիւններէն հալածախոյս թշուառ հայերուն երեսին խփեց իր դռները, հալածեց զանոնք իր երկրին մէջէն, ինչպէս նաեւ երիտասարդ թիւրքերը եւս: Ոչ մէկ ազգի մէջ տեսնուեցաւ այդքան դժնէ վարմունք մը դժբախտութեան հանդէպ. միակ կայէն պետութիւնն եղաւ աշխարհի մէջ, որ ոտնակոխ ընելով մարդկային սրբազան հիւրասիրութեան սկզբունքը, հայ ազգին փախստականները վանեց իր երկրէն եւ չոր քար մը անգամ չի տուաւ, որպէս զի այդ թշուառները իրենց գլուխը հանգչեցնեն:

Սուլթանէն առանձին շնորհներ մուրալու անպատիւ մտադրութիւնով, մինչեւ իսկ փորձեց սուլթանին յանձնել փախստական հայերը, երբ Գարմէն Սիլվան (Էլիսաբէթ թագուհին) „երջանիկ Արկադիոյ" անտառներուն մէջ սոխակներու քնարներով կը սրբէնար, իր թերահաւատ, անգոյն գթասրտութեան խորհրդածութիւնները ու ունայնութեան թափառիկ երազանքները յիշատակագրելով...

Ու դեռ կը պարծենան ռումէնները, որ իրենք հին Հռոմի արժանաւոր շառաւիղներն են, անոր համար որ հին դակէացիները Տրայանոսի լէգէոններուն ծունր կոտրած են... Ինչ որ էց Բրուտոսի եւ Կատոնի արիւնը ամեն արիւնի հետ դիւրաւ չի մակրդիր: Եւ սակայն

They are honorable men.

Ամեն երկիր նկարագրի ուժեղ խազ մը ունի. Ռումանիան մնացած է տակաւին, մամալիգայի պէս անհամ: Այդ թըլխած միջավայրի մէջ է, որ հոնի հայութիւնը, ազգային ճգնաժամին, չկրցաւ իր սրտին մէջ հին յիշատակները արթնցնող մաշ թել մը գտնել. էն դժգոյն հայութիւնը, աննշան բացառութիւնով, որ երբ Աւստրիոյ մէջ դարերէ ի վեր մայրենի լեզունին կորսնցուցած հայերը ազգային զգացումի սրտաշարժ պրկում եւ յօրանջում մը կունենային եւ կարօտով մը կերգէին „Մայր Արաքսի". „Լուսաւորչական ռումէնները" (այսպէս կ'անուանեն իրենք զիրենք Ռումանիոյ հայերը, մեղմաբանօրէն), ցուիքա խմելով կը գինովնային...

Եթէ իրաւ է, որ Տումպօվիցայի ջուրը խմողը կը մոռնայ ամէն բան, ինչպէս հպարտօրէն կըսեն ռումէնները, մենք չենք զարմանար, երբ հայերը իրենց ազգութիւնը ուրանան եւ ռումէն կառավարութիւնն ալ յաճախ մարդկային արժանապատուութեան բարոյական մեծութիւնը արհամարհէ:

Դժբախտաբար կամ բարեբախտաբար, ռումէն պետութեան բոլոր ծնրադրութիւնները, սէլամալէքները, ծառայականութիւնները, նոյնիսկ սիրայօժար անմարդավարութիւնը, սուլթանին հաճելի ըլլալու համար, յուսախաբութիւն բերին ետեւնուն: Բայց Ռումանիան միշտ կարող է մխիթարուիլ աշխարհի մէջ ծամծմելով հին առածը.

Romoun no pere.

* * *

ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԻՆ ՅՈԲԵԼԵԱՆԸ. Թրքական զարակէօզութիւնը կամ օսմանեան խորամանկութիւնը, որ սայլով կորսայ նապաստակը, Համիդի յոբէլեանին խնդիրը մէջտեղ հանեց նախ՝ անհագին ընծաներ ձեռք բերելու յուսով, յետոյ տգէտ եւ դժգոհ ժողովուրդի աչքին Համիդի պատռտած պատիւը վերահաստատելու համար:

Թիւրքերու տարեգրութիւններուն մէջ, օտարոտի բան է յոբելեանի գաղափարը, մանաւանդ անվայել է որ մարգարէին փոխանորդը եւ ալլահի շուքը, աշխարհիկ հանդէսներու մէջ իր սրբազան, „անուշ ծուլութիւնը" սրբապղծէ:

Համիդ իրերու զօրով, կը խզէ ատ աւանդութեան պարզութիւնը, հագնելով հարիւր հազարաւոր հայերու արիւնին մէջ թաթխած ծիրանին եւ աղաչելով Եւրոպային, որ գայ համբուրէ զայն:

Ուրեմն արեւելեան վեհապետը, որ եօթը պարիսպներու ետեւ հարեմներու մթնոլորտէն միայն կը գինովնար, եւրոպականացաւ այն օրէն ի վեր, երբ բախտը, անագորոյն ժպիտով մը, հայերը

ջարդելու ոճրագործ ե ա թ ա ղ ա ն ը դրաւ անոր ափին մէջ:

Բայց այդ մեծադղորդ յօրելեանը, որ դարէդար խնդալու զաւեշտ մը պիտի ըլլայ, վիժեց եւ հ ա ր ա մ՝ եղաւ. երեք օր պիտի տեւէր՝ մէկ գիշեր տեւեց միայն: Յօբելեանէն օրեր առաջ՝ բանտերը կը զբային հայերով ու երիտասարդ թիւրքերով, վախնալով բ ա ր ե բ ա ս տ ի կ յօբելեանը խռովող միջադէպերէ ու ցոյցերէ: Սպառնալիքներ եղան քաղաքացիներուն, եթէ իրենց տունները չլուսաւորեն, եւ յետոյ... սուլթան Համիդ, սարսափի պարսպին մէջ մենակերպած, ժողովրդի աչքին երեւալ չուզեց ոչ համեստօրէն – որ իրեն համար այնքան զոհողութիւններ կ'ընէր, եւ արդէն ժողովրդի խուլ գիտակցութիւնը, որ չի ստեր, դառնացած կը մրմնջէր „նէ ալչաք վէ թէրպիխէսիզ փատիշահ"... Ճիշդ է որ թագաւորները քիչ կերեւան իրենց ժողովուրդներու աչքին, իրենք իրենց սրբազան խորհրդաւորութիւն մը տալու համար. Համիդ ընաւ չերեւար... պաշտելու համար, երեւի իմացեր է, որ վախը ստեղծած է կրօնները:

Իրեն շնորհաւորութեան զացող երկրի պաշտօնեաներուն ըսեր է. „Ասուած պահպանէ մեր պետութիւնը եւ երկիրը: Յարդ, բարենպատակով աշխատեցայ եւ մինչեւ կեանքիս վերջը այս կերպով յաջողութիւնս կը հայցեմ՝ նախախնամութենէն":

Երկու միտք կայ մէջը, այս յուսահատօրէն եւ սինիքօրէն լաւատես զուցէ եւ այլաբանական խօսքին մէջ: Առաջինը՝ որ Համիդ, թէեւ ալլահին շուքը, հաւոզուած է Իէ ինքը անմահ չէ եւ թէ մահը կրնայ Եըլդզի երկաթդռներէն ալ ներս թափանցել օր մը. յետոյ զարհուրելի սպառնալիք մրն է երբ կ'ըսէ, „մինչեւ մեռած օրս այս կերպով յաջողութիւնս կը հայցեմ՝ նախախնամութենէն", որովհետեւ մաքիաւէլլեան մէջ միայն „բարի նպատակով" աշխատելու երեւոյթին ներքեւ էն զարհուրելի ոճրագործութիւնները սքողելու սրբազան վարդապետութիւնը կայ: Համիդի տեղնող շրջաբանութիւնը, որ գազան գնազդի մը շատ ծարտար մէկ դարձուածքն է, պարզէպարզ կ'ուզէ ըսել, „ծարաւի է անձն իմ՝ արեան":

„Փատիշահըմ՝ շօք եաշա՝ եղեր է երկրին ճակատագիրը իրենց ուսերուն վրայ տանող բոլոր պաշտօնեայ ֆանթօշներուն միաբերան պատասխանը: Ուր արեւը կենդանութիւն կը սփռէ, սատկած շուներուն մէջ որդ կը ծգէ, ենթադրելով Թիւրքիոյ էշին վրայ, քաղաքակրթութեան արեւին ներքեւ ծնած այդ փիս որդերը, որոնք փաշա, վէզիր, վիւքէլա եւն տիտղոսները ունին:

Զենք գիտեր, սուլթան Համիդի ո՞ր երեւելի գործին համար հնարեցին այդ յօբէլեանը. անո՞ր համար, որ գահը նստելէն ի վեր ձեռքէ հանեց այնքան նահանգներ, կամ այն անոթելի ոճրագործութիւններուն փոխարէն, որուն արատը սրբելու համար, եթէ բոլոր միսիւլման աշխարհը մէկ ըլլայ թիւրքերուն հետ, նորէն չի յաջողիր մաքրել: Յօբէլեանը ծիծաղ, անարգանք հրաւիրեց միայն իր վրայ: Տաւուլներու դղորդը ու քոնի „շօք եաշա"ները, չի լռեցուցին աշխարհի վրայ թափառիկ, անգութ ձայնը... „Մեծ Մարդասպանը"

Անգլիոյ Շնորհափառ թագուհին, ինքնագիր գրութիւնով մը սրտագին շնորհաւորեց իր վաղեմի բարեկամը: Ան օրէն ի վեր, երբ Վիքտորիա թագուհին Թրանսվալի արիւնին մէջ լաց իր ձեռքերը, սուլթանին հետ շատ սիրով է: Հեռուէն Ֆ ի լ ի ր ա կ կ ը նեն:

Ռուսիոյ ցարը սուղ ընծաներ նուիրեր է ան մեծագործութիւններուն համար, որով Համիդ Հայաստանը պարպեց հայերէն:

Գերմանիոյ քայզէրը, իր զահաժառանգ տղան պիտի պատգամաւորէր սուլթանի յօբելեանին եւ սուլթանին փափաքն ատ էր. բայց վերջի պահուն, Վիլհէլմ, խորհելով որ սուլթանի ամենամեծ պատիւ մը կընէ, խոշոր փոխարինութիւն մը պահանջեր է: Կը տեսնենք որ գերմանացիները ծրի թաց տեղ չեն կոխեր: Քայզէրը երբ Երուսաղէմ գնաց „ննջումն ս. Աստուածածնայ" հողը նուիրեցաւ իրեն. իր տղուն համար բաղձալի էր որ գտնէր գետին մը, որ ունենար սա անունը „ննջումն Այիշէի": Վիլհէլմ, տնտեսագէտ մարդ, որ Բրուտոսի պէս աչքը գոց կը զարնէ իր սիրելի սուլթանին, – բայց Բրուտոսի համար ըսած է „նա մարդ էր" արեւելք ճամբորդութենէ քաղած նկարներու ա լ պ օ մ մը եւ քանի մը հատ իր ձեռքով շինած ծաքուտուք նկարներ պ ա հ ա շ ի շ ը ր ե ր է: Սուլթան Համիդ տեսնելով իր լուսաղբօր անտերելի շ ի ն կ է ն ո ւ թ ի ւ ն ը, երբ ինք այնքան վեհանձնութիւնով աղամանդներով, մարգարիտներով համբոյրի պէս ողողած էր անոր կնոջ պարանոցը ու լանջը, դառնութիւնով մը գանգատեր է ըսելով.

„Գոհարեղէնի հատիկ մը
Աւելի գին ունէր ինձի համար":

Սուլթանը իրաւունք ունէր էրելու եւ աքլորին ձայնակցելու, երբ զինքը էշու տեղ կը դնեն. եւ մանաւանդ, Զինու դէպքերուն առթիւ, քայզէրը, Նասրէդդինին՝ իշուն ետեւէն վազած դրութեան մէջ եղած ատեն, Գերմանիոյ „ածելիի պէս կտրուկ սուրը" ձեռքը կը պոռար, որ աշխարհի փրկութիւնը քրիստոնէութեան մէջ էր. եւ այս խօսքերը կուղղէր իր սուլթան աղբօր, որուն փիս երեսը պաչեց եւ երեք հարիւր միլիոն... միւսիւլման բարեկամներուն, ինչպէս բղաւեց Շամը Շէրիֆի մէջ: Գերմանիոյ լրագիրները զուցէ այդ պարտաը ծրի լեցնելու համար էր, որ ամենաշռայլ ներբողներով օծեցին Համիդը, որոնց առջեւ Պօլսոյ մամուլն անգամ ամօթահար կը մնար:

Սուլթանը Եւրոպայի ներկայացուցիչներուն իր փէշը համբուրել տալէն ետքը, փառաւոր արքայամաշ մը տուաւ – հոգու հացկերոյթը իր զոհերուն ուր 130 հոգի կերան խմեցին „կեանքի սեղանին վրայ"... եւ տարտաք շնորհաւորութիւններ ու „կենացներ ըրին աշխարհի էն շարագործ բռնաւորին: Սուլթան Համիդ ոչինչ խնայած էր իր հիւրերուն համար, որոնք հ ո ւ բ ի ն ե ր ու աշխարհին մէջ, ուր „բարիի ու չարի գիտութեան ծառը" խենթառատօրէն կը բուսնի, իրենց երկրին մէջ երաշխին անգամ չտեսած առասպելային ծրի ծրի քէյֆեր ըրին:

Երբ երաժշտախումբը անոնց ջերուն կուտար հեշտագին թրթռումը, իւրաքանչիւր պետութեան ազգային երգը գոռացնելով, քիչ մը անդին մեռելներ կը թաղէին:

„Այդ մարդիկը իրենց ըրածին զգացումը չունի՞ն, որ հողը բացած ատեն կ'երգեն":

Այսպէս կ'ըսէր Համլէտ անգգայ հողը փորողներուն:

Ճիշդ է, Եըլդզը, եղեռնային մթութեան մէջ, բոպէի շողիւն մը ունեցաւ, ուր Փարաւոնի նիհար հասկերը կուլ տուին թշուառ ժողովրդին պատառ մը հացը եւ խնդալով հեռացան. այժմ որքա՜ն խաւար է Եըլդզը, փայլակոտ լուսաւորութենէ մը ետքը...

Քանի մը օր յետոյ, Ֆրանսայի երեսփ. ժողովի նախագահը պ. Տէշանել եւս այցելեց Համիդին, արեւելքի մէջ Ֆրանսայի կորսնցուցած փառքը գտնելու համար, զոր արդէն գտած էր հայր Շարմթան: Սուլթանը անոր ընծայեց թանգ գորգերու հետ ուրիշ քաներ, եւ յայտնեց թէ որքա՜ն կը սիրէ Ֆրանսան... բայց մոքէն կըսէր, ինչ որ ըսաւ Յուգուրդա Հռոմի ծերակոյտին: Կոլուսայի աքաղաղը Եըլդզի վրայէն կուկուլիկու ճայնեց ու թռաւ... պաղշիներով ծանրաբեռնուած, որոնք Հանոթոյի բերնի ջրերը կրնային քամել:

„Այո՛, այս ապական աշխարհի մէջ,
Ոճրագործութեան ոսկեզօծ ձեռքը
Կարող է դէն մղել արդարութիւնը,
Եւ յաճախ կը տեսնենք նոյնիսկ անօրէն վարձը
Ծախու կառնէ օրէնքը"...

Հա՛պա, հայերը ի՞նչ շահեցան, պիտի ըսէ: Անոնք բանտերուն մէջ գացին տօնել իրենց ա մ ե ն ա ս ի ր ե լ ի փ ա տ ի շ ա հ ի ն յօբէլեանը: Օրմանեան պատրիարքը պ. Տիգրան Ներսէսեանի ձեռքով Տիքիլի թաշին պզտի մանրանկարը նուիրեր է Համիդին, իբր... կոթող մը անոր քաջագործութիւններուն, եթէ հեգնութիւն մը չէ. – զի Օրմանեան թէեւ ինք պ լ ո շ տ, բայց երբեմն բարակ ալ մանել գիտէ: Հ ա յ ր ա խ ն ա մ՝ սուլթանը, պատրիարքարանի Ա. գործակատար Տիգրան էֆէնտի Ներսէսեանի Ուլայի Բ. աստիճանը շնորհեր է:

Հայ ազգը երջանիկ է:

Տիգրան էֆէնտի, Օրմանեանի քրոջը հետ կը կազմեն, Ադամի լեզուով, „մարմին ի մարմնոյ": Նոյնն է պատրիարքարանի մէջ ինչ որ է հազարագիւտ անասունը, Խորէն էֆէնտին, Էջմիածնի մէջ: Երկուքն ալ ան մեղքերէն են, որոնցով երբ հայ մայրերը ծոցվորին, կ'ըսեն, „մեղքէ կուշտ" են. եւ երբ ծնին՝ մորերնուն տղաբերքի ցաւը ազգին քաշել կուտան ապազային:

Երջանիկ է ազգը:

Սուլթանի ամբոխը շլացնելու խաբեբայ եւ ազգադաւ միջոցները շատ չեն տեւեր: Կուգայ օր մը, երբ ժողովրդին յուսատ վրէժխնդրութիւնը եւ յուսախաբութիւնը գահին աստիճաններէն վար կը գլորէ այդ շարագործը, որ երբէք չի ճանչցաւ արդարութեան „գոյութեան իրաւունքը". եւ Եըլդզը, այդ ոճիրներու միշնաբերդը, քանդելով տեղը աղ կը ցանէ:

Արդ, Թիւրքիոյ դժբախտ ժողովուրդները անուսախատի եւ ցոփ ըէժիմէն երբ յաջողին ս է լ ա մ է թ ելլել եւ իրենց հարցի թէ ի՞նչ ըրին սուլթան Համիդի օրով, հատիկ պատասխան մը կայ տալիք, Սիէյէսի պատասխանը.

— Ողջ մնացինք:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

ԿՌԻԻ ԴԱՇՏՈՒՄ

Նա էլ ընկաւ:

Կռիւն անողորմ էր. հազարաւոր մարտիրոսների աղաղակող վրէժն էր խօսում հայդուկների հրացան-

ների փողերից, որոնց որոտը ինչ որ կենդանի, խօսուն բան ունէր իր խրոխտ արձագանքների մէջ, պայթիւնի մի շեշտ, բողոքի մի հնչիւն: Խաւարն ակօսող բոցերը ձգւում էին առաջ, դէպի թշնամին ինչպէս զայրացած օձեր, վայրկենաբար լուսաւորում էին մի յանդուգն ու մռայլ դէմք, ապա մարում մի թշնամու կեանքի հետ: Ի՞նչ էր կատարւում խաւարի մէջ, այդ դժւար էր իմանալ, պարզ էր միայն, որ երկու կողմից էլ կռւողները ընկնում էին — քրդերը անէծքով ու ոռնոցով, իսկ հայդուկները լուռ ու հպարտ և կռւի դաշտը մի մահասարսուռ ճշտութեամբ կրկնում էր հրացանների որոտները, կարծես այդ ձայները նախկին նահատակներին հաղորդելու խորհրդաւոր պարտքն էր յանձն առել նա:

Նա էլ ընկաւ, մենա՜կ, հեռաւոր սարալանջի վրայ, և միայն երկինքը տեսաւ, թէ ինչպէս ընկաւ այդ անվեհեր տղամարդը, որ կռւի բոլոր ժամանակ վազում էր առաջ և կարծես բոլոր ընկերներին անծանօթ, ամէնքին անյայտ մի բան էր փնտռում հէնց թշնամիների շարքերում: Իզուր անցան ընկերների յորդորները, խրատներն ու աղաչանքը նրան յետ պահելու համար, իզուր անցաւ նաև խմբապետի հրամանը. նա գնում էր առաջ անընդհատ և նրա հրացանի պայթիւնը լսւում էր միշտ թշնամիների առաջին շարքերի մօտ, ուր նա մահ էր սփռում. առանց մահ գտնելու:

Վերջապէս նա էլ ընկաւ և փակեց աչքերը մի երանաւէտ անուշութեան մէջ, որ տալիս է մարդուս նւիրական գործի գիտակցութիւնը և դառն իրականութեան յաւիտենական մոռացումը: Երկար մնաց նա այսպէս և երբ աչքերը բացեց, էլ չէր յիշում, թէ ինքն ո՞ւր է և նոյնիսկ ի՞նչ է ինքը: Գլխի փոխարէն նա մի ծանր ժայռի կտոր ունէր, ուր մարել էին բոլոր յուշերը և ուր իշխում էր այժմ անցեալի, ներկայի, գուցէ և մօտաւոր յաւիտենականի մի զարմանալի ժխոր. միայն չռած աչքերը դեռ նայում էին վեր, նայում էին առանց տեսնելու, միտքն անկարող էր այլևս արտաքին տպաւորութիւններից պատկերների ամբողջութիւն կազմել. կուրծքն էլ էր ծանր, այնտեղ սառն արճիճի մի գունտ կար դրած կարծես, որ անընդհատ ճնշում, ճնշում էր հազիւ թրթռացող արիւնոտ սիրտը: Երկար մնաց նա այդպէս անշարժ դէպի վեր, դէպի անհունութիւնը նայելով, ուր երկինքը գունատ, պաղ ցոլքերով թարթում էր իր անգիտակից աստղային աչքերը, ճիշդ ինչպէս մահամերձ վիրաւորի սառած աչքեր. և ոչ մէկը միւսին չէր հասկանում:

Ժամեր անցան. լուսաստղը բարձրացաւ լերան թիկունքից և առաջանում էր կոյսի մեղմ, երկչոտ, բայց գրաւիչ ընթացքով. ծիր խաւարմանը գունատւեց, աղօտացաւ և միւս աստղախմբերը կամաց կամաց կախւեցին դէպի արևմուտք: Նայում էր վիրաւորն այս բոլորին և չէր տեսնում: Հեռո՜ւ, հեռո՜ւ, լերան միւս կողմից լսւեց մի փողի ձայն, որ տխուր, յուզիչ ոլորներով տարածւեց լուռ դաշտի վրայ և կարծես խօսում էր արիւնաթաթախ դիակների ականջին: Այստեղ՝ սարալանջի վիրաւորին էլ հասաւ այդ ձայնը, նա էլ լսեց... և յանկարծ ինչպէս մի մոռացւած երազ, հին օրերի աղօտ յիշողութիւն, մի բան զարթեց նրա գլխում, մտքի խաւարի վրայ լուսոյ մի շող ցոլաց: Փողը շարունակում էր հնչել և նա ականջ էր դնում... ապա կամացուկ շարժեց կրծքի վրայ ընկած ձեռքը և հանդարտութեամբ տրորեց աչքերը. նա այժմ ականջ էր դնում. ջանք էր անում հասկանալ, թէ ի՞նչ է այդ ձայնը, ո՞ւր է ինքը. փողը շարունակում էր հնչել աւելի և աւելի ուժգին. նա նորից տրորեց աչքերը... նայեց... այժմ հասկանում էր... այդ ձայնը նրան ծանօթ էր, լսել էր առաջ, մարտադուլի հրաւէրն էր, կռիւը վերջացել էր, կանչում էին ընկերներին, մոլորւածներին. կանչում էին նոյնիսկ վիրաւորներին, եթէ այդ հնար էր: Կամաց կամաց նա յիշեց բոլորը. յիշեց կատաղի կռիւը, կոտորածը. յիշեց, որ ինքը շարունակ մենակ առաջ էր վազում. յիշեց, որ վերջին անգամ այստեղ. լեռնալանջի վրայ մուրճի պէս մի բան դիպաւ իր կրծքին և ինքը վար ընկաւ անզգայ: Նա հասկացաւ, որ ինքը վիրաւոր է, ծանր վիրաւոր և մենակ ձգւած դաշտում. զգաց, որ հրացանը պինդ սղմել է կրծքին և իր ամբողջ մարմինը լողում է գաղջ. պրծուն հեղուկի մէջ, որ հոսում էր վէրքից. դանդաղ արիւնաքամ մահը մօտենում էր: Նա փորձեց շարժւել, բարձրանալ. վիրաւոր թռչնի պէս ցնցւեց, բայց իզուր, գլուխը ծանր էր, կուրծքը ճնշւում էր, իսկ թիկունքը մրսում էր արեան մէջ ճապաղած:

„Ինչո՞ւ վեր կենալ, մտածեց նա, մէկ չէ՞ այստեղ, այսօր, կամ մի ուրիշ օր, մի այլ դաշտում“. ապա հանդարտ ձգւեց իր տեղում սպասելով անխուսափելի ճակատագրին, որ գալիս էր մահու կերպարանքով: Այժմ վերջին անգամ մէկիկ մէկիկ անցնում էին նրա գլխում իր անցեալը, իր յուշերը, երիտասարդ կեանքի հազար ու մի յեղյեղումները: Կամաց կամաց հին պատկերները բոլորն էլ աղօտացան, կորան և մնաց մի կոյսի չքնաղ պատկեր, որ իր բոլոր գրաւչութեամբ կանգնեց նրա առաջ. այդ նրա սէրն էր, իր միակ և անբիծ սէրը: Այդ սիրոյ վերյուշը ամենից քաղցր էր և նա աշխատում էր էլի մի քանի վայրկեան պահել իր թուլացած յիշողութեան մէջ այդ աղօտ, եթերային պատկերը, որ կարծես մօտ էր միւսներին հետևելու, մօտ էր հեռանալու, կորչելու խաւարի մէջ ընդմիշտ, յաւիտեան: Նա շտապում էր վերջին անգամ վայելել կեանքը անցեալի յուշերի աշխարհում, երազների պարգեւած վաղանցուկ երանութեան մէջ: Դա մի վսեմ վայելք էր, որ նա իրաւունք էր համարում ճաշակել վատաբախտ հայրենիքի փրկութեան սեղանի վրայ զոհերից վեհագոյնը՝ կեանքի զոհը բերելուց յետոյ:

Բախտը, կոյր պատահականութիւնը չէր, որ նրանց միևնոյն ճանապարհի վրայ դրեց, այլ թշւառ ազգի ցաւերի խորին գիտակցութիւնը և այդ ցաւերն ամոքելու առաքինի վճռականութիւնը: Այսպէս պատահեցին նրանք իրար սահմանագլխի վրայ: Գունատ, փոքրահասակ աղջիկ էր նա, չգիտես ինչ մի անհանգիստ, բոցոտ բան ունէր իր հոգու մէջ, որ անկարող էր կրել նրա թոյլ, նեղ կուրծքը, որ մղում էր այդ թուլակազմ, կանացի մարմինը հեռու իր ծննդավայրից, հեռու կեանքի հեշտութիւններից դէպի մի փշոտ ապագայ և ծանօթ հոգիների առաջ զեղվում, դուրս էր թափւում կրակոտ բառերով: Այն խղճուկ, հիւանդ կրծքում մի ամբողջ ժողովուրդ էր ապրում իր ցաւերով, իր անլուր տառապանքներով:

Միսը՝ ժողովրդի զաւակ, դեռ այն տարիքում, երբ վայելքները, կեանքի քաղցրութիւնները պաշարում, շըշմեցնում են երիտասարդ գլուխները, երբ կեանքը՝ վարդ

և ցաւը՝ ցնորք է թւում։ Եւ սակայն նա ծնուած չէր երիտասարդական վայելքների համար, շատ վաղ կնճռուեց նրա բաց, ազնիւ ճակատը հայրենիքի աղէտներով, շատ վաղ հասկացաւ մեծ զոհի խորհուրդը և գնաց այնտեղ, ուր տանում էին նրան անհանգիստ սրտի նուիրական մղումները։ Այսպէս պատահեցին նրանք իրար։ Եւ առաջին իսկ վայրկեանից հին ծանօթներ էին, հոգիների նմանութիւն կար. երկուսի մէջ էլ ապրում էր տանջուած ժողովուրդը, երկուսն էլ ողողուած էին խեղճերի արցունքով. երկուսն էլ ապրում էին միևնոյն ցաւերի կսկիծով։ Տեսան և սիրեցին իրար. ամէն մէկը միւսի մէջ սիրեց իր վիրաւոր, արիւնաքամ հայրենիքը, իր փայփայած իդէալները. սիրեց մեծ ցաւը։

Վիրաւորն այժմ յիշում էր, կարճ եղաւ այդ սէրը և ինչպէս մի լուսաւոր մոլորակ անցաւ նրանց մառալ հորիզոնով։ Արշաւանքից մի քանի օր առաջ էր, մի աստղալարդ գիշեր նրանք անցկացրին մի քանի ժամ մենաւոր ուռենու սաղարթների տակ. գլուխ գլխի տուած՝ նրանք խօսում էին կեանքից ու վայելքից, նրանց ձայների մեղմ հնչիւնները խաւարի և առանձնութեան մէջ գուրգուրիչ էին. տաք, անհանգիստ շնչերը խառնւում էին իրար և ձեռքերի հպումը ախորժ դողով ցնցում էր կենսալից, երիտասարդ մարմինները. երազ էր և երազներից ամէնից գրաւիչը, որ նրանց օրօրում էր իր խաբուսիկ, բայց քաղցր մոռացութեան մէջ։

— Լսիր հոգիս, ասաց երիտասարդը, ինչո՞ւ մենք էլ չենք կարող ընդմիշտ միասին լինել, մինչև յաւիտեան և սիրոյ երջանկութեան մէջ կեանքը վայելել. ինչո՞ւ...

Ձայնը վշտի շեշտ ունէր, երիտասարդ կեանքն էր խօսում։

— Ընկե՛ր, դեռ շատ և շատ այսպիսի սէրեր պիտի զոհ բերուին աւելի մեծ սիրուն, պիտի կուլ գնան մեծ չարիքի անդունդը լցնելու համար և այն ժամանակ միայն թո՛ղ սիրեն ուրիշները, իսկ մեզ, հոգիս, վիճակուած է սիրել նրանց սէրը. այդ է մեր երջանկութիւնը և առաջիկայ արշաւանքը հէնց դրա համար է։

— Արշաւանքը... Հա՛, արշաւանքը, մոռացա՞ երիտասարդը քնից արթնցածի պէս, բայց խօսմ մարդ անպատճառ չի մեռնում արշաւանքում, արշաւանքից յետոյ...

Նա չկարողացաւ աւարտել խօսքը, վերևում ծառի սաղարթների մէջ մի ճնճղկան օրհասական ծվծվոցը լսուեց, որով նա օգնութիւն էր աղաղակում իր գահիճի ճանկերի մէջ. բայց ո՞վ պիտի տար օգնութիւն. թառած թռչունները լուռ էին. կծկուած և այդ մի հատիկ ճիչը կորչում էր խաւարի և լռութեան մէջ. կամաց զոհի ծվծվոցը մեղմացաւ, թփրտոցը դադարեց և մի քանի խղճուկ փետուրներ մեղմով ընկան երկու սիրահարների գլխին։ Մի առ ժամանակ նրանք լուռ էին։

— Այսպէս են անում այն տեղ, ասաց աղջիկը.

— Այո՛... այսպէս են անում... մոռացա՞ երիտասարդը. երազը, երջանկութեան ցնորքը ցնդեց, մնաց դառն, խեղդող իրականութիւնը և նրա հետ այնուամենայնիւ մի քաղցր յիշատակ վայրկենական անխառն երջանկութեան։ Այդ մի հատիկ վայրկեանի յիշատակն էր, որ անցաւ սարալանջի վիրաւորի գլխով և երջանկութեա՞ն թէ՞ ցաւի արցունքի երկու խեղճ կաթիլներ ցայտեցին նրա աչքերից։

Պատկերները փոխուեցին։ Գիշեր էր. մի ժամից յետոյ ճանապարհ պիտի ընկնէին. խումբը բաժանւում էր տասնեակների, յիսնեակների, հարիւրեակների. հայրենակները զննում, փորձում էին հրացանները, պնդացնում ոտնամանների կապերը, մէջքերի կապոցները։ Երիտասարդն իզուր էր փնտռում բարի երեխ մաղթողների մէջ նրան, որին գուցէ այլևս երբէք տեսնելու չէր։ Նա զարմացաւ և անհանգիստ հոգով ինքը գնաց վերջին մնաս բարեաւն ասելու։ Դռան առաջ նա կանգ առաւ, կարծես վախենում էր ներս մտնել, տխուր նախազգացումը ճնշում էր նրա սիրտը և նա մի վայրկեան ականջ դրեց... ձայն չկար. քնա՞ծ է արդեօք... դուռը սղմեց, բաց էր... ներս մտաւ և քար կտրեց... սիրած աղջիկը ձգուած էր անկողնի վրայ անկենդան, մի ձեռքում ջղաձգաբար սղմած փոքրիկ ատրճանակը և միւս ձեռքը անկողնից թոյլ թոյլ ցած էր կախուել. քունքի վրայ բացուած վէրքը պարզում էր ամէն բան։ Նա վերջ էր տուել իր կեանքին. բայց ինչո՞ւ. երիտասարդը շուրջը նայեց, սեղանի վրայ փոքրիկ լապտերի առաջ մի բաց նամակ կար ուղղուած իրեն։

„Սիրելիս, գրում էր նա, արիւնով եմ գրում այս տողերը. մի քանի ժամից յետոյ դու անշուշտ մեկնելուց առաջ ինձ տեսնելու կրգաս մնաս բարեաւ ասելու և այն ժամանակ ինձ այլևս կենդանի չես գտնիր։ Մի՛ անիծիր ինձ, հոգիս, ես քեզ սիրեցի այնպէս, ինչպէս երբէք մի կին չի սիրել մի տղամարդի, որովհետև դու սիրում էիր մեր վատաբախտ հայրենիքն այնպէս, ինչպէս գուցէ ոչ որ։ Ցիշիր սակայն անցեալ օրը մենաւոր ուռենու տակ քո արտասանած վշտոտ խօսքերը՝ „ինչո՞ւ մենք էլ չենք կարող ընդմիշտ միասին լինել“... խոստովանիր, որ դու կարծես ցաւում էիր մեր անջատման համար, ցաւում էիր, որ գուցէ մահը յաւիտեան խլի մեզ իրարից։ Թուլասրտութիւնը, վատութիւնը չէր, որ քո մէջ խօսեց, օ՜, ոչ. հազար անգամ ոչ, այլ երիտասարդ կեանքը, նա, որ իր իրաւունքներն ունի և երբեմն ուժեղ հոգիներում անգամ վսեմ պարտքի գիտակցութիւնը կարող է թուլացնել։

„Սիրելիս, հայրենիքի փրկութեան համար մղուած նուիրական կռուում, գուցէ դու յիշելով ինձ, մի վայրկեան թուլանայիր. գուցէ խնայէիր կեանքդ ինձ համար, մեր ապագայ երջանիկ կեանքի համար և կամ գուցէ յետ յետ նայէիր և մէջքիդ գնդակ ընդունէիր, կամ հայրենիքի սէրը ստորադասէիր իմ սիրուն, մոռանայիր այնքան արիւն ու արցունք, այն ծով ցաւերը, որոնք մեր սրտերը միացրին, մեր բուռն սիրոյ նուիրական շղթան կազմեցին։ Իմ անզուգական ընկե՛ր, մի՛ մեղադրիր ինձ, ես չէի կարող այդքան ծանր ոճիր բարդել իմ խղճի վրայ, իմ գոյութիւնն այնքան յանցաւոր դարձնել, այդ բեռը կը խեղդէր ինձ, ես չկամեցայ անտէր, հեծեծող ժողովրդից խլել մի օգնող ձեռք, չկամեցայ խլել նրանից մի մեծ սիրտ, որ ծնուած է նրա ծոցից, հետևապէս նրա համար պիտի բաբախի և ոչ մի կնոջ։ Ի՞նչ ասել է մի կին, երբ հարիւր հազարաւոր անարգուած կանայք, ամէն օր արիւն-արցունք են թափում։ Օ՜, մեր այս սև օրերում, տառապանքի այս արիւնոտ շրջանում ոճրագործ է այն կինը, որ մի տղամարդ կը խորթացնի ապաբախտ հայրենիքից, թշուառ ժողովրդից. այդ

ոճիրը ես չկամեցայ գործել. մի՛ անիծիր ինձ հոգիս։

„Ես վերջ տի՛ իմ կեանքին քո ձեռքն ու սիրտն ազատ թողնելու համար, ո՞վ գիտե, գուցէ դա միակ ծառայութիւնն է, որ ես կարող էի մատուցանել իմ դժբախտ ազգին։ Քո սիրուն միայն այսպէս կարծեցի արժանի լինելը այլապէս մի՛ սր, երբ կ'իմանայիր, որ ընկերներդ մէկիկ մէկիկ ընկել են սրբազան կուի դաշտերում և դու դեռ ապրում ես մի կնոջ համար, ո՞վ գիտե, գուցէ ամօթով ծածկուէր ճակատդ, գուցէ և անիծէիր ինձ։

„Այսպէս, գնաս բարեա՛ւ, յիշիր, որ ես այլևս չկամ, կայ միայն Հայրենիքն իր բիւր ցաւերով, իր ծով արցունքով։ — Գնա՛ս, բարեա՛վ։..

Նա ծալեց նամակը, գրեց ծոցում, վերցրեց լապտերը, մօտեցաւ դիակին և երկա՛ր, երկար նայում էր այդ գունատ դէմքին, այդ սիրուն կուսական ճակատին, որ արիւնն ու թաւ խոպոպները սև ու կարմիր պսակ էին կազմել։ Ապա կռացաւ մի երկար համբոյր դրոշմեց նրա սառած շրթունքներին և դուրս գնաց։

Եւ այժմ նա ընկաւ կուի դաշտում այնպէս, ինչպէս կը կամենար իր սիրած աղջիկը, որի պատկերը կանգնած էր նրա առաջ և կամաց կամաց հեռանում, մաշւում, եթերանում էր և մօտ էր չքանալու։ Վիրաւորն իզուր էր աշխատում բռնել, պահել այդ դիւթիչ պատկերը, նա աղօտանում, փախչում էր։ Դարձեալ մի քանի րոպէներ անցան, սիրած պատկերն իսպառ չքացաւ, նրա աչքերը մեղմութեամբ փակուեցին։

Եւ վերջին անգամ սարի միւս կողմից փողը կանչում էր ընկերներին, մոլորածներին, վիրաւորներին. բայց ձայնն այլևս անկարող էր զարթեցնել սարալանջի վրայ մենակ պառկած երիտասարդին. նրա տխուր եւ էլ էջները տարածւում էին մայլ դաշտի վրայ և հնչւում էին որպէս օրօր Հայրենիքի փրկութեան նահատակին, որ քնեց յաւիտեան։

ՂԱՐԻԲ

ՆԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԻԱՀԱՆԳՍՏԻ Կոմիտէն ստացած է՝

ԱՊԱՍՏԱՆի ԱՊԱՌԱԺ գիւղի 1899-1900 տարեայ տարեվճարը. — Հ. Ս. 15 ռուբլի, Ց. Կ. 15, Գ. Ա. 10, Ց. Գ. 5, Ն. Ս. 3, Ց. Ս. 7, Մ. Փ. 9, Ց. Ա. 5, Դ. Ե. 2, Ց. Թ. 2, Ց. Ա. 3, Պ. Գ. 2, Ց. Ա. 2, Ց. Ա. 20։ Գումար 100 ռուբլի։

„Արծրունեաց" խմբի 1898-99 տարեայ հաշուէն մնացած փողը՝ 54 ռուբլի 75 կոպէկ։ ԱԿՈՌԻ գիւղի 1899-1900-ի տարեկան նուիրատուութիւնը՝ Ս. Ք. 5, Ղ. Ա. 3, Ն. Ա. 4, Ժ. Ք. 5։ „Բագրատունեաց" խմբի 1899-1900 տարեայ տարեվճարը 36, անցեալ տարեայ հաշուէն մնացած 2։ „Արշակունեաց" խմբի 1899-1900-ի տարեվճարէն 18, 1900-1901-ի տարեվճարէն 21։ ԱՐՑԱՇԱՏ գիւղի 1899-1900-ի տարեկան նուիրատուութիւնը՝ Կ. Ա. 4, Կ. Դ. 8, Մ. Կ. 3։ „Մամիկոնեանց" խմբի 1898-1899-ի տարեվճարներէն մնացած 18, ՇԱՒԱՐՇԱՆ գիւղի տարեվճարներէն՝ Պ. Թ. 8, Կ. Ս. 8, Ս. Ք. 6, Կ. Ք. 4, Ս. Ե. 5, Մ. Ա. 6, Ց. Ա. 3. 50, Պ. Ա. 5, Ս. Զ. 6, Կ. Զ. 6, Ս. Զ. 0. 50, Գ. Գ. 2, Մ. Ա. 6 ռ։

ԳԱՂԹԱՎԱՅՐի ժամնաճիւղէն հնաշիւ 1899 թուականի ստացուեր է՝ ՔԱՐՈՒ գիւղէն՝ Կարապետ Շահնազան 79 ռ։ ԿԱՐՄԻՐ գիւղից՝ Տէր-վրէժ 25, Երուանդ-Առիւծ 20, Շանթ-Վահրամ 10 Խորաւոր 10, Ալիսալան 5, Աւետիս 1։ ԼԵՌՆԱՊԱՏի „Սէր" խմբից՝ Ց. Ս. 13, Ց. Ց. 12, Մ. Գա. 10, Պ. Գ. 10, Պ. Է., Ց. Ք., Մ. Ք., Ս. Ք., Գ. Մ. 5-ական, Մ. Ր. 4., Ց. Պ. 3. Գ. Ար. 3, Պ. Մ. 2, Ա. Ք., Պ. Ա., Գ. Ալ., Ց. Ա., Ա. Ա, Մկ. Ք. մէկ-մէկ, Ն. Ք. 1. 50, Մ Մ. 50 կոպ., Պ. Ն. 50 կ., Պ. Ք. 40, կ., Ա. Դ. 20 կոպէկ։ Ընդհանուր գումար 588 ռ. 75 կոպէկ։

ԴԱՇՏի կոմիտէն 1899 ապրիլ 1-ից մինչեւ 31 դեկտեմբերի Աղաձան 9 ռուբլի. Տիգ. Խոզ. 1. 75, Միսակ 1. 50, Ցորիկով 6, Թիւլէկով 9, Գոռնակ 9, Վրէժ 9, Հայրիկ 3, Թէրզիեան 3, Համի պապա 4. 50, Խելացի 18, Մէլիք 4. 50, Համակրող 2, Պետրոսեան 9, Ծերուկ 4. 50, Ազատեանց 4. 50, Լուսոնքցի 4. 50, Գուրգէն, Սոխակ, Աշոտ Բ., Նազարեան, Ոսկերիչ, Լոյս, Արեգակ, Ազիզ, Ստեփանեան, Սէմէրճեան, Ադամեան, Զաքէոս 9-ական, Գուրէն 2, Արէս Ռ. Պարոյր 6, վրդպետ 18, Մանուչար 2, Թաթուլ 27, Փափազ 2, Վրթխար 45, Ազատասէր 12, Խորէն 3. 60, Շնփորուկ 7, Աշոտ Բ. 6, Ազգավար 1, Աշոտ Բ. 3, Արմիճ 50, Շիշման 10, Ղարսայ Մէլիք 2, Զաւէն 10, Տէր որդի 2, Հայրիկի որդի 11, Նորազատ 1, Շէրս 5, Արմենակ 2. 50, Իսրայէլացի 2. 50, Նիխախցի 1, Այվազեանց 2, Խաչան 1. 50, Լամպ 25, Ջ 5, Ընթերայ 25, ԱՂ. քաղաքից՝ 10, Երկրագործ 10, Ցորեն 25, Վշոկն 15, Հոգեսէր 5, Պ. Գից. Ս.-ի կողմից 25, ՍԵՒ ՋՈՒՐ քաղաքից՝ Գ. Ե. 25, ԴԱՇՏի Աւետիքի հասոյթ 29. 25։ Ընդհանուր գումար 648 ռուբլի 10 կոպէկ։

ՎՐԷԺ Կեդր. Կոմիտէն՝

Շանրուդից 24 ստացականով Պետրոսի միջոցաւ 100 դրամ, նոյն վարդու 25 ստացականով ընդ-Կարապետ բէգ, Բաբաջան, Թունի, Ն. եաքի 100-ական դրամ, Մելիք Շահնազար 80, Մ. Գրիգորեան 60, Սափար, Վանի, Ղուլի 50-ական, Երեմեայ 25, Ղահրաման, Մի Ոմն 20-ական, Պետրոս 24. 50, Գրիգոր 13, Ղարաբաղցի 12. 50, Լեւոն, Խաչատուր, Թամիր 10-ական, Քանարագեազից 26 ստացականով Շիրակ 55, Կարապետեանց 50. Երնջակեանց, Նասբէան, Նանաջանեանց, Մարխանեանց 20-ական, Մովսէսեանց 15, Աւետիսեանց, Մ. Ն., Նասիբեանց, Աւօն, Շաքարեանց, Խ. Գ., Մահ, Պ. Մ. 10-ական, Էյվազեանց, Ա. Մ. Մ., Քառասուն, Ե. Մ., Խ. Տ. Դ. 5-ական։ Ընդհանուր գումար 305 դրամ։

Ղազվինից 27 ստացականով Սախալինցու միջոցաւ՝ Թ. 50 դրամ, Զիլ-Արգուից 50, Ղազվինի տուն 30, Քաղաքացի 30, Ոմն, Բարերարից, (իսկական) Պարսիկից, Վարդ 20-ական, Սուրմակեանց 15, Ց. Շահնազար 15, Մարտիրոս, Բանտում, Ոմն, Ցովակիմ, Փիր-Աբազարից, Ա-Սարեցի, Ոմն, Բաղշայ՝ Մ. Ռ., Ոմն, Մաշատի, Ժայռոտ-Գիւղացի, Մուգուզ, Տ. Սախալինցի, Ցովնաթանեանց 10-ական, Կարսեանց 3, Հաճի 2, Ասքամորդցուց 5, մի ներկայացումից 406 դրամ։ Գումար 836 դրամ։

ՅԱՒԵԼԻԱԾ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ „ՊԱՏՒՈՑ ԱՏԵԱՆԻ" ԽՆԴՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

(ՏԵՍ „ԴՐՕՇԱԿ" 2-ի եւ № 3-ի ՅԱՒԵԼԻԱԾՆԵՐԸ)

Ի նկատի ունենալով, որ ներկայ տարեայ յունուար ամսից ի վեր յեղափոխական կուսակցութիւններից և ոչ մէկին չպատկանող մի չեզոք անձնաւորութիւն բանակցութեան է մտել Արևմտեան Թիւրքիայի հետ՝ Դաշնակցութիւնը և Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը միացնելու նպատակով, և որ այդ առիթով բանակցութիւններում պատշաճ տեղ է տրուած նաև երկու կողմի ամբաստանեալների համար հիմնուելիք մի մասնաւոր դատարանի, — „Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող Մարմինը" առաջարկում է Արևմտեան Թիւրքիին մերժել միութեան խնդրից դուրս այս կամ այն անհատի դատարանի խնդրով զբաղուելու առաջարկը։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ